

TÜRKİYE-ERMENİSTAN DİYALOG SERİSİ:

YAKINLAŞMA SÜRECİNİ İNCELEMELİK

AYBARS GÖRGÜLÜ, ALEXANDER ISKANDARYAN, SERGEY MINASYAN

TESEV

**TÜRKİYE-ERMENİSTAN DİYALOG SERİSİ:
YAKINLAŞMA SÜRECİNİ İNCELEMEK**

YAZARLAR

**AYBARS GÖRGÜLÜ
ALEXANDER ISKANDARYAN
SERGEY MINASYAN**

EKİM 2010

**TESEV
YAYINLARI**

YAKINLAŞMA SÜRECİNİ İNCELEMEK

ISBN 978-605-5832-56-8

TESEV YAYINLARI

Kapak Tasarımı: Myra

Sayfa Düzeni: Myra

Baskı: Mega Basım

TESEV

**Türkiye Ekonomik ve
Sosyal Etüdler Vakfı**

Dış Politika Programı

Bankalar Cad. Minerva Han No: 2 Kat: 3

Karaköy 34420, İstanbul

Tel: +90 212 292 89 03 PBX

Fax: +90 212 292 90 46

info@tesev.org.tr

www.tesev.org.tr

Copyright © Ekim 2010

Bu yayının tüm hakları saklıdır. Yayının hiçbir bölümü Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) izni olmadan elektronik veya mekanik (fotokopi, kayıt veya bilgi depolama, vb.) yollarla çoğaltılamaz..

Bu yayında belirtilen görüşlerin tümü yazarlara aittir ve TESEV'in kurumsal görüşleri ile kısmen ya da tamamen örtüşmeyebilir.

TESEV Dış Politika Programı, "İsveç Başkonsolosluğu İstanbul'a", Black Sea Trust Fund'a ve TESEV Yüksek Danışma Kurulu'na bu yayının hazırlanması ve tanıtımı için katkılarından ötürü teşekkür eder.

İçindekiler

TESEV'in Önsözü, 5

Giriş, 7

Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde 2009'da Yaşanan Gelişmeler, 8

Türkiye-Ermenistan Yol Haritası, 8

Protokoller: Tarihi Bir Gün, 9

Futbol Diplomasisi, 9

Yakınlaşma Sürecine Dair Türkiye'de Yaşanan Tartışmalar, 10

Protokollere Yönelik Tepkiler, 10

Azerbaycan ve Dağlık Karabağ, 11

Soykırım Meselesi, 12

Yakınlaşma Sürecine Dair Ermenistan'da Yaşanan Tartışmalar, 14

Türkiye-Ermenistan Süreci Üzerine İçerideki Söylem, 14

Diasporanın Rolü, 15

Soykırım Meselesi, 16

Dağlık Karabağ, 16

Protokollerin Onaylanması ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği, 18

Türkiye'nin Yaklaşımı, 18

Ermenistan'ın Yaklaşımı, 20

Sonuç: Siyaset Önerileri & Tavsiyeler, 22

Kaynakça, 24

Yazarlar Hakkında, 27

TESEV'in Önsözü

Türkiye-Ermenistan ilişkileri son zamanlarda oldukça ilgi çeken bir gündem maddesidir. Türkiye dış politikasının önemli sorunlarından birisi olan Ermenistan ile ilişkiler konusunda, beş yıl önce hayal bile edilemeyecek önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yıllardır süregelen güvensizlik ve izolasyonun ardından, son zamanlarda yaşananlar bizleri geri döndürülemez bir açılımın eşğine getirmiştir.

Sivil toplum bu yakınlaşma sürecinde önemli bir rol oynamış ve hala da etkili olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, TESEV Dış Politika Programı sınırın diğer tarafındaki kurumlar ile iletişime geçen ve ilişkilerde değişimi savunan ilk sivil toplum örgütlerinden biri olmuştur. Bu çerçevede 2008 yılında, merkezi Erivan'da bulunan Kafkas Enstitüsü (CI) ile bu çalışmanın da bir parçası olduğu *Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi*'ni başlattık. Alanında ilklerden olan bu girişimi başlatırken amacımız Türkiye ve Ermenistan'dan aktivist ve sivil toplum temsilcilerini bir araya getirmektir. İki toplum arasında diyalogun oluşturulmasına yardımcı olacak projeler gerçekleştirilerek iletişim köprüleri kurmayı, karşılıklı hissedilen korku ve önyargıları yıkmayı ve iki ülke arasındaki yakınlaşma sürecini geliştirmeyi hedefledik.

Bu sene diyalog serisi projemizin ikinci yılıydı. Bu geçen iki yıl boyunca birçok başarı elde ettik. İki ülke arasında diyalog kanallarının kurulmasına katkıda bulunmakla kalmayıp, 2009 yılında bir ilki gerçekleştirilerek, Türkiye ve Ermenistan'dan iki kurum ortak bir rapor yayınladık. Her iki ülkenin resmi ve birbiriyle çelişen pozisyonlarını tekrar dile getirmek yerine, bu rapor ile karşılıklı işbirliği, anlayış ve uzlaşmaya dayanan bir vizyonu savunduk.

Bu elinizde bulunan ikinci rapor da aynı hisleri devam ettirmektedir. Rapor yakınlaşma ve normalleşme sürecini sınırın her iki tarafı için değerlendirmekte ve hangi konularda daha fazla ilerleme sağlanabileceğinin altını çizmektedir. Aynı şekilde, Türkiye ve Ermenistan'a sadece ilişkilerin normalleştirilmesi değil aynı zamanda toplumlar arası uzlaşmaya katkıda bulunabilmek için yardımcı olacağını düşündüğümüz ortak tavsiyelerimizi de içermektedir. Bu sürecin zorlu olacağından şüphemiz olmadığı gibi, ilişkilerde sağlanan ilerleme hızını tamamen durdurmanın çok zor olacağını ve son zamanlarda özellikle ön plana çıkan engellerin de aşılabileceğine inanmaktayız. Her ne kadar kamuoyu görüşlerini bir gecede değiştirmek mümkün olmasa da, Türkiye'de değişim açıkça hissedilmektedir.

Bu projede, başta İsveç İstanbul Başkonsolosluğu, Black Sea Trust Fund, Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği ve TESEV Yüksek Danışma Kurulu olmak üzere desteklerini esirgemeyenlere teşekkürlerimizi sunmak istiyoruz. Sürekli destekleri olmasaydı, bu projeyi gerçekleştirmemiz de mümkün olmazdı.

TESEV DIŞ POLİTİKA PROGRAMI

Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde birçok engel ile karşılaşmıştır. Türkiye 1991 yılında yeni bağımsızlığını ilan etmiş olan Ermenistan'ı resmi olarak tanımış olmasına rağmen, iki ülke arasında henüz diplomatik ilişkiler kurulabilmiş değildir. Son yıllara kadar ise diplomatik ilişkilerin başlatılması ve kara sınırının açılması olasılıkları çok zayıf görünmekteydi. Fakat son beş yılda kurulan siyasi temas, sınırlı da olsa neredeyse iki asırdır sürmekte olan sorunların çözülebileceğine dair umutları yeşertti. Bu doğrultuda Türkiye ve Ermenistan 2009 yılının Ekim ayında Zürih'te ilişkilerin normalleştirilmesini hedefleyen iki adet protokol imzaladı.

Zürih protokollerinin imzalanması şu anda yaşanan çıkmazın sona erdirilebileceğine dair umutları hem Türkiye hem de Ermenistan'da artırmıştır. Bu anlamda, protokollerin tasarlandığı gibi hem Ankara hem de Erivan tarafından onaylanmaları son derece önemlidir. Süreç boyunca birçok engel ile karşılaşmış ve protokoller iki ülke tarafından da henüz onaylanmamışlardır. Karşılaşılan zorluklar şu şekilde sıralanabilir: İki taraf arasında diyalog ve anlayış eksikliği, Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkileri ve halihazırda devam eden Dağlık Karabağ sorunu, çoğunlukla travmatik sayılabilecek bir ortak tarih ve potansiyel sınır anlaşmazlıkları.

Bu rapor, tarihi protokoller sonrasındaki durumu incelemeye ve bunun Türkiye-Ermenistan ilişkilerine olan etkisini değerlendirmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda, protokollerin 2009 yılında imzalanmalarından önce sağlanan ilerlemelerin kısa bir anlatımı yapılacaktır. Ardından yakınlaşma sürecine yönelik Türkiye ve Ermenistan'da ortaya çıkan tartışmalara ışık tutulacak ve protokollere karşı oluşan tepkiler incelenecektir. Protokollerin henüz onaylanmamış olmalarının sebepleri üzerinde durulduktan sonra, raporun son bölümü süreci tekrar olumlu bir yöne döndürmeye yönelik siyaset önerileri ve tavsiyelerine ayrılmıştır. Rapor konuyu, protokoller ile başlayan sürecin devam ettirilmesi gerektiği düşüncesinden yola çıkarak ele almaktadır.

Nitekim raporun en önemli sonuçlarından biri Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecinin sadece ilişkilerin normalleşmesine yönelik olmadığı; toplumsal uzlaşının bu sürecin önemli bir parçası olduğu ve bunun başarılmasının sürecin teknik yönünden daha zorlu olabileceği şeklindedir. Bu anlamda, yakınlaşma sürecinde sivil toplumun rolü vazgeçilmezdir; sivil toplum tartışmaları sayesinde çok karmaşık konular açıkça konuşulmakta, iki taraf birbirine yakınlaşmakta ve uzlaşma sürecine hız kazandırılmaktadır.

Raporun kaleme alınması sırasında açıkça görülen bir fark iki tarafın yakınlaşma sürecine yönelik beklentilerinin her noktada benzeşmediğidir. Ermenistan ile uzlaşma, Türkiye'de son yıllarda geliştirilen dış politikanın önemli bir parçası ve Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun komşular ile sıfır problem doktrini için bir test olarak görülmektedir. Buna ek olarak, Ermenistan ile şu anda içerisinde bulunulan çıkmaz Türkiye'nin ABD ve Avrupa Birliği ile ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. Öte yandan Ermenistan için Türkiye ile yakınlaşma, siyasi ve bölgesel izolasyonun sona ermesi ve uzun dönemde ekonomik dönüşüm potansiyeli anlamına gelmektedir. Bu sebeple Ermenistan'ın diplomatik ilişkilerin oluşturulması ve kara sınırının açılmasından elde edeceği menfaatler Türkiye ile karşılaştırıldığında çok daha önceliklidir. Kısaca, her iki taraf da müzakere sürecini belirleyen farklı önceliklere sahiptir ve bu durum yakınlaşma sürecini daha da karmaşıklaştırmaktadır.

Tarihi protokollerin imzalanmasından yedi ay sonra, yakınlaşma çabaları çıkmazda gibi görünmektedir. Onay sürecinin Nisan 2010'da Ermenistan tarafından askıya alınması olumsuz bir gelişmedir. Fakat süreç tamamen sona ermemiş, her iki taraf da imzalarını geri çekmemişlerdir. Öte yandan, protokollerin onaylanmasının geciktirilmesi sürecin sonunda bir başarı elde edilmesini tehlikeye sokacaktır. Dolayısıyla Türkiye ve Ermenistan hızlı bir şekilde onay süreci için gerekli adımları atmalı ve uluslararası toplum da bu bağlamda süreci desteklemeye devam etmelidir.

Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde 2009'da Yaşanan Gelişmeler

Türkiye ve Ermenistan arasında uzun yıllar boyunca neredeyse hiç olmayan ya da çok sınırlı olarak kurulan iletişimin aksine son birkaç yılda ilişkiler ivme kazanmıştır. Yedi yıldır devam eden çıkmazı kırmak üzere atılan ilk somut adım 2008 yılında Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Türkiye'deki meslektaşı Abdullah Gül'ü Ermenistan-Türkiye arasında oynanan 2010 Dünya Kupası eleme maçına çağırması olmuştur. Cumhurbaşkanı Gül bu davete olumlu yanıt vermiş ve 6 Eylül 2008'de Ermenistan'a ayak basan ilk Türkiye Cumhurbaşkanı olmuştur.

Her iki ülkedeki çeşitli eleştirilere rağmen, bu tarihi ziyaret Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yeni bir sayfa açmış, kara sınırının açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması yönünde umutları arttırmıştır. Siyasal yakınlaşma ayrıca Türkiye ve Ermenistan'daki sivil toplum örgütleri arasında karşılıklı iletişimi tetiklemiştir. Bu iletişim geçmişten gelen sorunların ve karşılıklı güvensizliğin yükünü hala taşıyan iki taraf arasında yeni diyalog kanallarının kurulmasının zeminini oluşturmuştur. Özetle, 2008 yılında yaşanan gelişmeler uluslararası toplumun da açıkça desteklediği ikili ilişkilerin normalleşmesine yönelik beklentileri yükseltmiştir.

2009 yılında daha fazla yakınlaşma sağlanmasına yönelik umutlar devam etmiş; Türkiye ve Ermenistan İsviçre'nin aracılığıyla Nisan ayında gerçekleştirilen görüşmeler sırasında ilişkilerin normalleşmesini hedefleyen bir yol haritası üzerinde uzlaşmıştır. Ayrıca, 10 Ekim tarihinde her iki ülke nihai hedefi sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması olan iki adet protokole imza atmıştır. Ve son olarak, bu tarihi imzadan dört gün sonra, Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan Cumhurbaşkanı Gül'ün davetini kabul ederek ikinci Türkiye-Ermenistan maçını izlemek üzere Bursa'yı ziyaret etmiştir.

TÜRKİYE-ERMENİSTAN YOL HARİTASI

İsviçre'nin arabuluculuğunda Türkiye ve Ermenistanlı diplomatların ilişkilerin normalleşmesine yönelik iki yıldır kapalı görüşmeler gerçekleştirdikleri sır değildi. Bu toplantı serilerinin en önemli sonucu ikili ilişkilerin normalleştirilmesi için bir çerçevenin çizilmesi oldu ve 22 Nisan 2009 tarihinde bir yol haritası açıklandı. Bu harita, Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Dışişleri Bakanlarının ortak açıklaması ile kamuoyuna duyuruldu:¹

Türkiye ve Ermenistan ikili ilişkilerin normalleştirilmesi, iyi komşuluk ilişkileri ve karşılıklı saygı çerçevesinde geliştirilmesi ve dolayısıyla bölgede barış, güvenlik ve istikrarın sağlanması için İsviçre'nin aracılığıyla yoğun görüşmelerde bulunmaktadır. İki taraf da bu süreç boyunca karşılıklı anlayış ve gözle görülür ilerleme sağlamış, ve ikili ilişkilerin karşılıklı olarak tatmin edici bir biçimde normalleştirilmesine yönelik kapsamlı bir çerçeve üzerinde anlaşmışlardır. Bu bağlamda, bir yol haritası hazırlanmıştır. Bu üzerinde mutabakatta bulunulan temel devam etmekte olan sürece yönelik olumlu bir geleceğe işaret etmektedir.

Bu açılıma Avrupa ve Amerika'dan hızlı ve olumlu tepkilerin gelmesi şaşırtıcı değildir. Olumlu yorumların yanı sıra deklarasyonun içerik ve zamanlamasına işaret eden eleştiriler de yapılmıştır. Bazı çevreler, yol haritasının Başkan Obama'nın 24 Nisan konuşmasından birkaç saat önce yayınlanmış olması Ankara'nın siyasi bir manevrası olarak görmüştür.

Bu eleştirilere rağmen, katedilen yol hafife alınmamalıdır. Görüşmelerin içeriği gizli kalsa da, 10 Ekim'de Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının protokollere attıkları tarihi imzalar iki yıldan daha az bir zaman öncesine kadar çok az insanın hayal edebileceği bir gelişmedir.

¹ Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Federal İsviçre Dışişleri Bakanlarının Ortak Açıklaması. 22.04.2009. (<http://www.mfa.gov.tr/no.-56.22-april-2009.-press-release-regarding-the-turkish-armenian-relations.en.mfa>)

PROTOKOLLER: TARİHİ BİR GÜN

Ağustos 2009'da Türkiye ve Ermenistan ikili ilişkilerin geliştirilmesine yönelik iki adet protokolün hazırlandığını açıkça dile getirmişlerdi. Bundan iki ay sonra 10 Ekim'de sürecin neredeyse durmasına sebep olan son dakika anlaşmazlığına rağmen Ermenistan ve Türkiye Dışişleri Bakanları diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırın açılmasına yönelik adımları içeren bir anlaşmayı imzaladılar. İsviçre'nin arabuluculuğunda gerçekleşen imza törenine AB Yüksek Temsilcisi Javier Solana, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton ve Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner'in katılması bu konuya uluslararası toplumun verdiği önemi de kanıtlamış oldu.

Protokollerin imzalanması iki ülke arasındaki normalleşme süreci açısından önemli bir adım olmakla kalmayıp, aynı zamanda Türkiye ve Ermenistan'daki otoritelerin hukuki ve siyasi birtakım yükümlülüklerle bağlı kalacaklarını göstermesi açısından da önemlidir. Aynı şekilde, bu anlaşmalar barış sürecini özetleyen bir yol haritasından ibaret de değildir. Her iki taraf da 1961 Viyana Antlaşması² ışığında diplomatik ilişkilerin kurulmasına, protokollerin onaylanmasının ardından diplomatik heyet değişimi gerçekleştirmeye ve bu tarihten itibaren iki ay içerisinde sınırların açılması konusunda mutabakata vararak belirli bir zaman diliminde bu anlaşmaları uygulamaya geçirmeye karar vermişlerdir. Başka bir deyişle, neredeyse yüzyıldır devam eden düşmanlığın ardından bu protokollerin imzalanmasının, Türkiye-Ermenistan ilişkileri tarihindeki en önemli adım olduğu söylenebilir.

Birinci protokol her iki ülkenin iyi komşuluk ilişkileri oluşturmak konusundaki iradelerinin altını çizmekte, yeni bir ilişki modeli geliştirmek için kararlılıklarını vurgulamakta ve son olarak uyum ve karşılıklı anlayış çerçevesinde yeni bir barış arayışı politikası izlemeyi hedeflemektedir. Bu protokol ayrıca karşılıklı sınırların tanındığını ve Ankara ile Erivan'ın sınırların tekrar açılması konusundaki isteklerini de ortaya koymaktadır.

İkinci protokol ise iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için atılması gereken somut adımları tanımlamaktadır:

1. Bu önlemlerin birincisi her iki ülkenin meclisleri tarafından protokollerin onaylanmasından sonra iki ay içerisinde sınırların açılmasını öngörmektedir.
2. İkinci önlem protokollerin onaylanmalarının ardından dışişleri düzeyinde gerçekleştirilecek düzenli görüşmelerin tema ve içeriklerini belirlemektedir. Bu içerik (bunlar ile sınırlı olmamak üzere) tarihsel boyut üzerine diyalog, ulaşım altyapısının geliştirilmesi, iletişim ve enerji alanlarını kapsamaktadır.
3. Altı çizilen önlemlerin üçüncüsü belirlenen adımların uygulanmalarının izlenmesine yönelik bir komisyon kurulmasını içermektedir.

FUTBOL DİPLOMASİSİ

Protokollerin imzalanmasından sadece dört gün sonra, Sarkisyan ikinci Türkiye-Ermenistan futbol maçını izlemek üzere Bursa'ya gelmiştir. Zürih'teki tarihi imza töreninin ardından gerçekleşen bu ziyaret oldukça olumlu karşılanmıştır. Fakat FİFA'nın Bursa'daki maç öncesinde stadyuma Azerbaycan bayraklarının girmesini yasaklaması huzursuzluk yaratmış ve Azerbaycan ile Türkiye arasında gerginlik yaşanmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine, Azerbaycan yetkilileri Türkiye'yi saygısızlıkla suçlayarak memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Ayrıca Bakü'deki yerel yönetimler Azerbaycan'ın 1918 yılındaki bağımsızlık savaşı sırasında hayatını kaybeden Türk askerlerinin fedakârlıklarını yâd etmek üzere şehit mezarlıklarında bulunan Türkiye bayrağını kaldırmışlardır. Bu sorun kısa bir süre içerisinde çözülmüş ve bayraklar birkaç gün sonra yerlerine tekrar yerleştirilmişlerdir.

Dolayısıyla eğer Türkiye ve Ermenistan protokolleri onaylamayı başarabilirler ve yakın gelecekte diplomatik bağlar kurabilirlerse, futbol diplomasisinin aynı Soğuk Savaş sırasında Çin ve ABD arasındaki gerginliği azaltan ünlü pinpon diplomasisi gibi tarihte yerini alacağını söylemek mümkündür.

2 1961 Viyana Konvansiyonu'nun tam metni için: [http://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/7F83006DA90AAE7FC1256F260034B806/\\$file/Vienna%20Convention%20\(1961\)%20-%20E.pdf](http://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/7F83006DA90AAE7FC1256F260034B806/$file/Vienna%20Convention%20(1961)%20-%20E.pdf).

Yakınlaşma Sürecine Dair Türkiye’de Yaşanan Tartışmalar

Türkiye’nin son zamanlarda ortaya çıkan diplomatik aktivizmi oldukça tartışılan bir konudur. ‘Aktif dış politika yapımı’ veya ‘komşularla sıfır problem’ Türkiye’nin son günlerde izlemekte olduğu dış politikayı tanımlamakta kullanılan terimler haline gelmiştir. Ayrıca önemli bir enerji koridoru olma ve medeniyetler ittifakı gibi hedefler de Türkiye’nin dış politika jargonuna bu süreçte girmiştir. Tabii ki Ermenistan ile yakınlaşma süreci bu yeni aktif politikanın önemli bir parçası ve komşular ile sıfır problem doktrininin test edilmesi için iyi bir örnektir. Başka bir deyişle, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde son zamanlarda görülen değişiklikler Türkiye’nin yeni dış politikası göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Bu bölüm Ermenistan ile yakınlaşma sürecine yönelik Türkiye içerisindeki tartışmaları ele alacaktır.

PROTOKOLLERE YÖNELİK TEPKİLER

Türkiye-Ermenistan protokolleri uzun müzakereler sonucunda varılan karşılıklı uzlaşmaların bir sonucudur. Dolayısıyla, metinlerdeki dile yapıcı bir belirsizlik hâkimdir. Bunun ardındaki başlıca sebep tarafların üzerinde anlaşamadığı konuların varlığıdır. Her iki taraf hemen çözülmesi zor olan bu sorunları daha ileriki bir tarihte tekrar görüşmek konusunda uzlaşmış görünmektedirler (Bu tarih elbette ancak protokoller onayladıktan sonra belirlenebilecektir).

Uluslararası toplum Zürih’te Ermenistan ve Türkiye arasında imzalanan protokollere yönelik memnuniyetini dile getirirken, her iki ülkedeki muhalefet bu konuda olumsuz görüş bildirmişlerdir. Türkiye’deki ana muhalefet partileri, özellikle Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), herhangi bir yakınlaşmaya tamamen karşı çıkarken Ermenistan’ın ortak sınırı tanımadığını ve Türkiye toprakları üzerinde iddiaları bulunduğunu dile getirmişlerdir. Ülkenin ulusal çıkarlarına zarar verildiği iddiası ile hareket eden muhalefet yakınlaşma sürecine de bu sebeple karşı çıkmaktadır.

Bu gelişmeleri takiben MHP protokollerin meclise onay için gelmesi halinde ret oyu vereceğini açıkça belirtmiş³ ve o sırada CHP Genel Başkanlığı’nı yürütmekte olan Deniz Baykal “Protokollerin onayı meselesi en baştan beri belli olduğu üzere başarısızlığa mahkûmdur”⁴ demiştir. Muhalefetin bu olumsuz tavrına rağmen, Türkiye’de kamuoyunun çoğunluğu protokollerin imzalanmasını olumlu karşılamıştır. Milliyet gazetesi köşe yazarı Hasan Cemal Türkiye’nin izlediği yeni diplomatik açılımları överken “Yıllardan beri süregelen sorunlardan dolayı oluşan duvarlar diplomatik yollarla yıkıldı”⁵ demiştir. Kanlı, “iki ülkenin Cumhurbaşkanı ve hükümetlerinin cesur yakınlaşma çabaları ile tarih yaptıklarını”⁶ vurgulamıştır. Birand ise “altın imza” terimini kullanarak bu olay ile Türkiye’nin “ağır bir yükten kurtulduğunu” söylemiş ve protokollerin imzalanmasını Türkiye’nin “evet” oyu için gösterdiği çabalar ile kararlılığını ortaya koyduğu 2004 Annan Planı ve Kıbrıs referandumuna benzetmiştir.⁷ Bu övgülere rağmen tüm köşe yazarları ilerideki yolun zorlu olacağı konusunda hemfikirdirler. Bir yazar uzun zamandır devam eden sorunların bitmesinin yıllar alacağını altını çizmiş ve dolayısıyla da “bu el sıkışmanın aslında buruk olduğunu”⁸ söylemiştir.

3 Erhan Başyurt, “Türkiye başka bir çok yaşayabilir”, *Bugün*, 05.09.2009.

4 “Türkiye Büyük Millet Meclisi protokolleri onaylamayacaktır” Baykal’ın Aysor websitesinde yayınlanan açıklaması, 21.01.2010 (<http://www.aysor.am/en/news/2010/01/21/baykal-protocols/>)

5 Hasan Cemal, “Şeytan üçgeni’nden barış üçgeni’ne”, *Milliyet*, 11.10.09.

6 Yusuf Kanlı, “Making History” (Tarih Yazmak), *Hurriyet Daily News*, 15.10.09.

7 Mehmet Ali Birand, “With the ‘golden signature’ the diaspora lost and Ankara won” (‘Altın imza’ ile diaspora kaybetti ve Ankara kazandı), *Hurriyet Daily News*, 12.10.09.

8 Burak Bekdil, “Shaken hands, bitter handshake” (Sıkılan eller, buruk bir tokalaşma), *Hurriyet Daily News*, 13.10.09.

Türkiye’de, Ermenistan ile normalleşme sürecine Azerbaycan ile ilişkileri tehlikeye atması durumunda devam edilmemesi konusunda bir fikir birliği vardır. Nitekim protokolleri eleştirenler tarafından en çok dile getirilen konu protokollerde Dağlık Karabağ sorunundan hiç bahsedilmemesidir. Bu tarz bir söylem Ermenistan’da Türkiye’nin Dağlık Karabağ sorununu ilişkilerin normalleşmesi için önkoşul olarak görmekten vazgeçtiğinin bir kanıtı olarak yorumlanırken, gerçekte, hükümet, muhalefet ve kamuoyu Ermenistan ile yakınlaşma sürecinin Azerbaycan ile ilişkileri zedelememesi gerektiği konusunda hemfikirdirler.

Başbakan Erdoğan’ın protokollerin onaylanması ve Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin normalleşmesi arasındaki bağlantıya yaptığı vurgu Ermenistan’da hayal kırıklığı yaratmıştır. Nitekim Türkiye’den birçok yetkili Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin protokoller TBMM’ye getirilmeden önce “biraz daha olgunlaşması” gerektiğini defalarca dile getirmiştir.⁹ AKP hükümetinin protokollerin imzalanmasından sonra hem Azerbaycan’a hem de muhalefet partilerine verdiği güven mesajlarının sebebi bu gelişmeler karşısında Azerbaycan’ın sergilediği ‘katı duruş’ olarak gösterilebilir.¹⁰ Kısacası, Karabağ meselesi Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesini engelleyebilecek bir sorun olarak kalmaya devam etmektedir

AZERBAYCAN VE DAĞLIK KARABAĞ

Türkiye ve Azerbaycan’daki siyasi elitlerin Türklük dayanışması her zaman kuvvetli olmuştur. Bu dayanışmanın sonuçlarından biri 1993 yılında Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki savaşın Dağlık Karabağ bölgesini aşmasından sonra Ermenistan-Türkiye kara sınırının kapatılması olmuştur. Bu yüzden, protokollerin imzalanmasının hemen ardından, Türkiye’deki siyasetçiler sorunun çözülmesine yönelik ciddi bir ilerleme kaydedilmediği sürece Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurulmayacağı konusundaki kararlılıklarını tekrar etmişlerdir.¹¹

Türkiye hükümetinin Dağlık Karabağ çözüm sürecini Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine bağlaması muhalefet ve Türkiye’deki kamuoyu tarafından da teyit edilmiştir. Diğer yandan, uluslararası toplum ve Ermenistan bu iki konu arasında herhangi bir bağa karşı çıkmakta ve bu ikisinin ayrı süreçler olduğunu iddia etmektedir. Son günlerde Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi arasında hiçbir bağ bulunmadığının altını bir kez daha çizmiştir.¹² “Beş Gün Savaşı” olarak adlandırılan Gürcistan-Rusya savaşının ardından Rusya’nın normalleşme sürecindeki aktif rolü göz önünde bulundurulduğunda, bu açıklama Türkiye ve Azerbaycan hükümetleri için pek rahatlatıcı olmamıştır.

Kardeşlik bağlarının yanı sıra, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde maddi çıkarlar da önemli bir rol oynamaktadır. Eğer Türkiye bir enerji koridoru olma hedefini gerçekleştirirse, Azerbaycan’ın Güney Kafkasya’daki en önemli ülke haline gelmesi kaçınılmazdır. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından yayınlanan ülke profillerine göre Azerbaycan’dan Türkiye’ye ham petrol ve doğalgaz ihracatı 2007 yılında 222 milyon dolar iken 2008 yılında %261 artarak 802 milyon dolar olmuştur.¹³ Türkiye’nin enerji, inşaat ve bankacılık sektörlerinde yaptığı yatırımlar da önemlidir; Türkiye sadece 2008 yılında Azerbaycan’da 182 milyon dolar yatırım yapmıştır.¹⁴ Türkiye Azerbaycan’daki petrol dışındaki sanayi alanlarında diğer hiçbir ülkeye yapmadığı kadar yatırım yapmaktadır. Türkiye ayrıca Azerbaycan’ın en fazla ticaret yaptığı ülkeler arasında ikinci sırada yer almaktadır; Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ticaret hacmi 1994 yılında 92 milyon dolar iken 1996 yılında 279 milyon dolara ve 2008 yılında da 2.55 milyar dolara yükselmiştir.

9 “Erivan-Bakü İlişkileri Protokollerin Onaylanmasından Önce ‘Biraz Daha Olgunlaşmalı’”, Murat Mercan’ın 15.01.2010 tarihli açıklaması (<http://www.tert.am/en/news/2010/01/15/turkey/>).

10 Ömer Taşpınar, “Turkish-Armenian Stalemate” (Türkiye-Ermenistan Çıkmazı), *Today’s Zaman*, 11.01.2010 (<http://www.todayszaman.com/tz-web/yazarDetay.do?haberno=198162>).

11 Markar Esayan, “Ermenistan Türkiye’ye Güvenmek İstiyor”, *Taraf*, 12.09.2009 (<http://www.taraf.com.tr/haber/40712.htm>).

12 “Nagorno-Karabakh Peaceful Settlement Agreement Cannot Not Consider Karabakh People’s Position.” (Dağlık Karabağ Barış Antlaşması Karabağ Halkı’nın Pozisyonunu Göz önünde Bulunduramazlık Yapamaz). Sergey Lavrov’un 14.01.2010 tarihli açıklaması (<http://tert.am/en/news/2010/01/14/response/>).

13 T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü, “Azerbaycan”, 2008, <http://www.dtm.gov.tr/dtadmin/upload/ANL/TurkCumhuriyetDb/Azerbaycan.doc>, s.7.

14 http://pfmc-az.com/index.php?option=com_content&view=article&id=101:russian-investments-in-azerbeijan-up-7-times-in-2008&catid=1:latest-news.

Öte yandan Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkileri Ankara'nın enerji politikaları ve Erivan ile diplomatik yakınlaşması sonucunda çok sorunlu bir hale gelmiştir. Erdoğan'ın Azerbaycan Meclisi'nde Mayıs 2009'da yaptığı konuşma Bakü'yü telkin etmeyi hedeflese de fazla güven uyandırmayı başaramamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in süreç içerisinde yaptığı açıklamalar da Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde soğukluk yaşandığı izlenimini kuvvetlendirmiştir. Aliyev'in Nabucco boru hattı için Türkiye'yi atlayan alternatif rotaları da incelediğine dair söylemleri Ankara için endişe vericidir.¹⁵ Bu durum akıllara Bakü'nün doğal kaynaklarının ihracatı için Türkiye'ye olan bağımlılığını azaltmayı ciddi şekilde düşündüğünü göstermektedir.

Dolayısıyla Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki kötüleşmenin başlıca sebebinin Türkiye ve Ermenistan arasındaki yakınlaşma süreci olduğu söylenebilir.¹⁶ "Bir ulus, iki devlet" kavramı artık Bakü ve Ankara arasındaki ilişkileri tanımlamamaktadır. Bu bakış açısından değerlendirildiğinde, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sadece Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kardeşlik ilişkilerinin değil aynı zamanda ekonomik ilişkilerin de bozulması anlamına gelmektedir. Diğer yandan, ikili ilişkilere hâkim olan kazanan ve kaybeden anlayışı kimsenin çıkarına uygun değildir ve tüm tarafların kazanacakları bir çözüm için çalışılması elzem görünmektedir. Bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yeni fırsatlar yaratılmasına ve Güney Kafkaslarda barış ve istikrarın sağlanmasına yardımcı olacaktır. Ek olarak bölgede barış ve refahın sağlanmasının önünde duran en büyük engel olarak görülen Dağlık Karabağ sorununun barışçıl çözümüne de katkıda bulunacağı aşikârdır.

SOYKIRIM MESELESİ

Soykırım konusu Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin önünde duran bir diğer engeldir. Türkiye ve Ermenistan tarihi konuları incelemek için hükümetlerarası bir alt komisyonun oluşturulması, iki ulus arasında karşılıklı güvenin tekrar kazanılması için diyalog kanallarının kurulması ve tarih arşivlerinin bağımsız incelenmesi konusunda mutabakata varmışlardır. Türkiye tarafına göre, bu alt komisyon aynı zamanda 1915 olaylarını da inceleyecektir. 1915'e direk atıf olmamasına rağmen, medyadan birçok kişi böyle bir komisyon oluşturulması ihtimalinin protokollerin en önemli başarılarından biri olduğunu dile getirmektedir.¹⁷ Öte yandan, Türkiye ve Ermenistan arasında bu komisyonun kapsam ve görevleri konusunda bir mutabakat bulunmamaktadır. Ermenistan'da çoğunluk alt komisyonun tarihsel konulara yönelik görevleri konusunda tereddüt yaşamakta ve Ermenistan'ın sırf Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi için soykırımın tarihsel geçerliliğini tartışmayı kabul etmeyeceğini tekrar etmektedir. Protokol maddelerinin çok farklı yorumlanmasının ardında yatan başlıca sebep Türkiye ve Ermenistan'ın 1915'te yaşanan trajedi konusunda tamamen birbirinden farklı resmi duruşlara sahip olmalarıdır. Ve bu derin ayrılığın yakın gelecekte değişme şansı da çok az gibi görünmektedir.

1915 olaylarının tartışılması Türkiye'de artık bir tabu olarak görülmemektedir. 301. Madde'de yapılan değişiklikler sayesinde, 1915 olaylarını soykırım olarak tanımlayan entelektüeller ve gazeteciler hakkında kovuşturma takibi veya dava açılmamaktadır. Bu bağlamda 24 Nisan 2010 önemli bir dönemeç teşkil etmektedir. 'İrkçılığa ve Milliyetçiliğe Dur De Girişimi' tarafından 1919'da¹⁸ düzenlenen ilk anmanın ardından Türkiye'de ilk defa 24 Nisan'da bir anma gerçekleştirilmiştir. 1000'e yakın sayıda insan Taksim meydanında toplanarak aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:¹⁹

Bu felaketin vicdanlarımızda yol açtığı büyük acı bizi buraya getirmiştir. Bu acıyı kalplerinde hisseden tüm Türkiye vatandaşlarını 1915 mağdurlarının anıları önünde saygıyla eğilmeye çağırıyoruz.

15 "Azerbaycan Ankara'ya Alternatif Doğalgaz Rotası ile Mesaj Veriyor", *Milliyet*, 19.01.2009 (<http://www.milliyet.com.tr/Siyaset/SonDakika.aspx?aType=SonDakika&ArticleID=1163783>)

16 "One Nation is Divided" (Bir Ulus Bölündü), *Hürriyet Daily News*, 19.11.2009 (<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/12720855.asp>)

17 Zeynep Güranlı, "Ermenistan ile protokoller ne getirecek", *Hürriyet*, 10.10.2009 (<http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=12663370>)

18 Markar Esayan, "İlk 24 Nisan anıtı İstanbul'da açılmıştı" *Taraf*, 31.05.2010 (<http://www.taraf.com.tr/markar-esayan/makale-ilk-24-nisan-aniti-istanbul-da-acilmisti.htm>)

19 "April 24 commemorated for first time in Turkey" (24 Nisan Türkiye'de ilk defa anıldı), *Today's Zaman*, 26.04.2010 (<http://www.todayszaman.com/tz-web/news-208501-april-24-commemorated-for-first-time-in-turkey.html>).

Bu kişiler aynı zamanda hükümetin tarih komisyonu önerisini desteklemekte ve bunu Türkiye'nin kendi tarihi ile yüzleşmesi için bir fırsat olarak görmektedirler. Uzun bir süre Türkiye'nin resmi duruşu 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin ikinci maddesine dayandırılmıştır. Bugün Türkiye'nin soykırım terimini kullanmadan 1915 trajedisini zımnî bir şekilde tanıdığı iddia edilebilir. Buna rağmen, soykırım meselesi protokollerin imzalanması için gerçekleşen uzun müzakereler sırasında önemli bir konu olmuştur.

Protokollere eklenen ve uygulamaya yönelik zaman çizelgesini ayrıntılı olarak gösteren belge tarih konularının incelenmesi için kurulacak alt komisyonun müzakerelerin geneli için önemini açıkça ortaya koymaktadır. Belgedeki "beşinci adım" ile her iki ülkenin meclisleri tarafından protokollerin onaylanmasından sonra farklı alt komisyonların oluşturulacağı belirtilmektedir.²⁰ Yine bu ek belgeye göre, ulaşım/enerji, hukuki konular, bilim/eğitim, ekonomik işbirliği, çevre konuları ve tarihsel boyut hakkında çalışacak yedi farklı alt komisyon kurulması öngörülmektedir. İlk altı alt komisyon bir veya iki cümle ile anlatılırken tarihsel boyut konusunda çalışacak alt komisyon on cümle ile açıklanmaktadır. Bu durum protokollerin arkasındaki yoğun diplomasiyi ve iki tarafta 1915 olaylarının tanımlanması konusundaki zıt görüşlerin varlığını ortaya koymaktadır.

Ortak bir tarih komisyonu yeni bir öneri değildir. Nisan 2005'te Başbakan Erdoğan, zamanın Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan'a bir mektup göndererek soykırım meselesinin ikili ilişkiler üzerindeki etkisini anlatmış ve tarihçilerden oluşan bağımsız bir komisyon kurulmasını önermiştir. Erdoğan her iki ülkenin de komisyonun varacağı sonuçlara saygı göstereceğinin altını çizmiş ve dolayısıyla bunun Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için önemli bir fırsat sunacağını belirtmiştir.²¹ Koçaryan 25 Nisan 2005 tarihli yanıtında iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin olmayışı ve sınırın kapalı olmasına vurgu yaparak, Ermenistan'ın diplomatik ilişkilerin koşulsuz olarak tekrar oluşturulmasına yönelik isteğini tekrarlamıştır.²²

Yakın bir tarihte, 4 Mart 2010'da ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesi 1915 trajedisine soykırım denilmesini öngören tasarıyı oylamıştır; bir hafta sonra da 11 Mart'ta İsveç Meclisi benzer bir yasa tasarısını geçirmiştir. Türk diplomatlar bu tarz kampanyaları engellemek üzere büyük bir zaman ve enerji harcamaktadırlar – Türkiye asıllı Amerikalı uzman ve eski Kongre adayı Osman Bengür "Bazı kaynaklara göre, Vaşington'daki Türkiye Büyükelçiliği'nin zamanının yaklaşık %70'i Amerika'nın önde gelenlerini Ermenistan sorunu konusunda Türkiye'nin pozisyonunu desteklemeye ikna etmek için harcanmaktadır"²³ demiştir.

Türkiye, dış politika alanında saygınlığını zedeleyen ve dünyada Türkiye karşıtı hisler yaratan soykırım yasa tasarılarına son vermek istemektedir. Dolayısıyla, önerilen tarih komisyonunu uzun zamandır devam eden bu sorunun çözümü için önemli bir araç olarak görmektedir. Türkiye'deki iç siyaset açısından ise, kurulacak böyle bir komisyonun, Türkiye tarihinin uzun zamandır göz ardı edilen bir bölümünü tartışmaya açması ve Türkiye'nin demokratikleşme sürecine katkıda bulunması potansiyeli vardır. Diğer yandan, Ermenistan açısından, soykırımın gerçekliği kesindir ve tartışmaya açık değildir. Ermeniler "Ermeni Soykırımı'nın kabul edilmesinin herhangi bir tarafsız tarih komisyonu tarafından çıkarılacak bir sonuç değil, başlangıç noktası olması gerektiğine"²⁴ inanmaktadırlar. Özetle, her iki tarafın da protokollerden farklı beklentileri olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye bir tarih alt komisyonunun kurulmasına öncelik verirken, Ermenistan diplomatik ilişkiler kurulması ve ekonomik sebeplerden dolayı kara sınırının açılması ile daha fazla ilgilenmektedir. Bu durumda, sınırın açılmasının Ermenistan için Türkiye'ye göre daha acil bir konu olduğu iddia edilebilir. Bu nedenle iki tarafın müzakereler sırasındaki öncelikleri farklıdır ve bu da Türkiye ile Ermenistan arasındaki yakınlaşma sürecini karmaşıktırılmaktadır.

20 Daha fazla detay için: <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-ingilizce-pdf>.

21 Aybars Görgülü, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü", TESEV Dış Politika Analiz Serisi-8, İstanbul. (Kasım 2008) s. 28-29.

22 "Robert Kocharyan Replied to Turkish Prime Minister's Letter" (Robert Koçaryan Türkiye Başbakanı'nın Mektubunu Yanıtladı), Armtown web sitesi 26.05.2005 <http://www.armtown.com/news/en/aip/20050426/27621>.

23 Osman Bengür, "Turkey's Image and the Armenian Question", (Türkiye'nin İmajı ve Ermenistan Konusu), *Turkish Policy Quarterly*, Cilt: 8, No:1, s. 45.

24 Roger Smith, "The Politics of Genocide and the Turkey-Armenia Protocols" (Soykırım Politikası ve Türkiye-Ermenistan Protokolleri), 21.10.2009, Zoryan Enstitüsü Websitesi (<http://www.zoryaninstitute.org/Announcements/Politics%20of%20Genocide%20and%20the%20protocols.pdf>).

Yakınlaşma Sürecine Dair Ermenistan'da Yaşanan Tartışmalar

TÜRKİYE-ERMENİSTAN SÜRECİ ÜZERİNE İÇERİDEKİ SÖYLEM

Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden beri Türkiye ile yakınlaşma dışında başka hiçbir dış politika konusu (belki Dağlık Karabağ hariç) Ermenistan toplumu ve diaspora içerisinde bu kadar yankı yaratmamıştır. Protokollerin imzalanmasına yönelik tepkiler farklılık göstermektedir. Fakat olumsuz tepkiler daha fazla ön plana çıkmıştır: Ermenistan toplumunun önemli bir bölümü, diasporanın büyük bir parçası ve siyasi elitlerin bazıları protokollerin ulusal çıkarlara ihanet ettiğine inanmaktadır. En yumuşak eleştiriler bile Ermenistan hükümetini çok fazla taviz vermekle suçlamıştır.

2008'e kadar Ermenistan'da Türkiye'ye yönelik görüşleri etkileyen başlıca iki etkenden söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi 1915 trajedisini ve Türkiye'nin inkâr politikalarının daha da buruk bir hava yaratması; ikincisi ise Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu konusunda Azerbaycan'a verdiği destek idi. Özellikle kara sınırının kapanmasının ardından Ermenistan halkı Türkiye'yi Osmanlı Devleti gibi düşman bir ülke olarak algılamaya başlamıştı.

Bu genel güvensizlik hissinden dolayı İsviçre'nin arabuluculuğunda gerçekleşen Türkiye-Ermenistan görüşmeleri uzun bir süre için gizli tutulmuştur. Nitekim ilk sonuçların Nisan 2009'da yayınlanması üzerine yaşanan şok açıktır. İktidar partilerden biri olan Taşnak Partisi Türkiye-Ermenistan Yol Haritası'na yönelik ortak açıklamanın basına verilmesinden sonra yakınlaşma sürecini protesto ederek koalisyondan ayrıldığını açıklamıştır. Kısacası, 31 Ağustos 2009 tarihinde açıklanan ve 10 Ekim 2009'da imzalanan Zürih Protokolleri medya ve kamuoyunun büyük çoğunluğu tarafından ciddi bir biçimde eleştirilmiştir. Fakat bu olumsuz tepkilerin asıl sebepleri Türkiye-Ermenistan protokollerinin içeriğinden ziyade, uzun zamandır sürmekte olan sorunlardır:

1. Bunların en önemlisi değişime olan dirençtir: iki asır boyunca Ermeniler bölgesel politikaların aldığı şekle alışmışlar ve değişimden korkmaktadırlar.
2. İkincisi güvensizliktir. Ermenistan'da çoğunluk Türkiye'nin Ermenistan ile müzakerelerde samimiyetsiz olduğuna inanmaktadır; Dağlık Karabağ meselesinin protokollerde olmamasına rağmen, daha sonra sürece dahil edilmesinden doğan yaygın korkular vardır. Bu korkular Erdoğan'ın Vaşington'da yaptığı ve protokollerin Dağlık Karabağ'a herhangi bir atıfta bulunmadığına dair açıklamalar ile bir noktaya kadar giderilmiştir. Fakat daha sonra Erdoğan Türkiye'nin Dağlık Karabağ konusunda herhangi bir ilerleme sağlanmaması durumunda protokolleri onaylamayacağını söylemiştir.
3. Üçüncüsü Türkiye'nin amaçlarına yönelik anlayış eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri normalleştirme çabaları belli bir oranda AB ve ABD ile ilişkilerinin sonucudur. Ermeniler Türkiye'nin Batı'da takdir kazanmak için Doğu'da taviz verdiğini düşünmektedirler.

Ermenistan'da Türkiye-Rusya ilişkilerine yönelik oluşan algılar da önyargılar ile doludur. Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecinin Türkiye-Rusya ilişkilerindeki canlanma ile aynı zamana denk gelmesi Erivan'da bir takım endişeler yaratmıştır. Bazı aktörler Rusya ve Türkiye'nin Ermenistan'ın çıkarlarını tehlikeye atabilecek bölgesel bir proje üzerinde anlaşmalarına dair korkularını dile getirmişlerdir. Bazı kanaat önderleri 1920'lerdeki Türkiye-Rusya antlaşmalarına atıfta bulunarak Bolşevik Rusya ve Kemalist Türkiye arasında imzalanan 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'nı örnek vermişlerdir.²⁵

²⁵ Raffi Hovannisian, "Forward to the Past: Russia, Turkey, and Armenia's Faith", (Geçmişe Doğru: Rusya, Türkiye ve Ermenistan'ın İnancı), RFE/RL, 17 Ekim 2008 (http://www.rferl.org/content/commentary_Russia_Turkey_Armenia/1331509.html).

Fakat bu fikirler Güney Kafkasya'da 2008 yılındaki Rusya-Gürcistan Beş Gün Savaşı'ndan sonra oluşan yeni siyasi ortamı dikkate almamaktadır. Türkiye ve Rusya Güney Kafkasya'da ortak girişimlerde bulunmayı düşünse de, stratejik anlamda "rakip müttefik" olmaya devam etmektedirler; "Her iki ülkenin de komşu bölgelerde benzeşen ve ayrışan çıkarları bulunmaktadır".²⁶ Aynı zamanda, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi eski SSCB ülkeleri özelinde görülmemiş bir şekilde ABD, Rusya ve AB'nin çıkarlarının örtüştüğü tek konudur. Rusya, Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasının Dağlık Karabağ sorunundan ayrı tutulmasında ısrar etmektedir. Rusya Başbakanı Putin bu konuyu Erdoğan ile 14 Ocak 2010'da gerçekleştirdiği bir görüşmede tekrar dile getirmiştir.²⁷

Tarihi yüklerin Ermenistan'da Türkiye'ye yönelik tutumları etkilemeye devam ettiği açıktır. Fakat Ermenistan hükümeti "herhangi bir önkoşul olmadan" sınırların açılması ve ilişkilerin normalleşmesi için Türkiye ile imzaladığı protokolleri uygulamaya koyma konusundaki hazırlıklarına devam etmektedir.²⁸

DİASPORANIN ROLÜ

Ermeni diasporası günümüz Ermenistan'ının gelişmesinde benzersiz bir rol oynamıştır - hala oynamaya devam etmektedir- ve ülke siyaseti üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.²⁹ Yapısı ve çalışma biçimi itibarıyla diaspora, Ermenistan'daki siyasi, ekonomik ve sosyal hayatı birçok yoldan etkilemektedir. Bunlar Ermeni toplumlarının bulunduğu ülkelerde yapılan siyasi lobi faaliyetlerinden, normal vatandaşların yaptıkları para yardımlarına ve değeri hem Ermenistan'ın hem de Dağlık Karabağ'ın bütçelerinin önemli bir bölümüne denk gelen milyar dolarlık büyük bağışlara kadar değişmektedir. Ayrıca, 1990'larda bağımsızlığın ardından, diasporada uzun zamandır varlığını sürdüren siyasi partiler ve mensupları Ermenistan'a dönmüşlerdir.

Diaspora Ermenileri tarafından Fransa, Suriye, Lübnan, Kanada, ABD ve Avustralya gibi ülkelerde düzenlenen birçok gösteri, protokolleri protesto ederek Türkiye ile herhangi bir yakınlaşmaya çoğunlukla karşı olduklarını göstermişlerdir. Bunun başlıca sebebi, eski SSCB dışındaki Ermeni toplumlarının - özellikle de Batı ülkeleri, Lübnan ve Suriye'de yer alanlar - 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu tarafından zorla tehcire tabi tutulan ve katledilenlerin torunları olmalarıdır. Bu toplumlar katliamlardan kurtulanların çocukları ve torunlarından oluşmaktadır ve 1915 trajedisi kimliklerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Nitekim araştırmalar diasporada yaşayan aktörlerin kendi anavatanlarının uyguladığı dış politika ve etnik-siyasi çatışmalara bakış konularında o ülkede yaşayanlara göre çok daha radikal tutumlar sergileme eğilimini gösterdiklerini vurgulamaktadır.³⁰ Ermeni diasporasının Türkiye ile uzlaşma konusundaki negatif tutumu da bu bulguları haklı çıkarmaktadır; yurtdışındaki Ermeniler Ermenistan'da yaşayan Ermenilere göre daha radikal, kararlı ve örgütlüdürler.

Dolayısıyla protokollerin imzalanması diaspora tarafından hiç olumlu karşılanmamıştır.³¹ Ermenistan'ın pozisyonunu savunmak üzere Cumhurbaşkanı Sarkisyan Ermeni toplumlarının en fazla bulunduğu ülkeleri tek tek dolaşarak, Beyrut, Paris, New York, Los Angeles ve Güney Rusya'da yer alan Rostov-on-Don şehirlerini ziyaret etmiştir. Çoğu ziyarette Sarkisyan soğuk tepkiler ile karşılaşmıştır. Hatta Sarkisyan'ın Paris ziyareti halk arasında rahatsızlığa sebep olmuş; polis Fransa Ermenilerinin yürüyüşünü dağıtmak için güç kullanmak zorunda kalmıştır. Aynı zamanda büyük çaplı yürüyüşler Los Angeles ve Beyrut'ta da düzenlenmiştir. Diaspora'nın Ermenistan'ın izlediği Türkiye politikalarına yönelik tavrının değişmeyeceği neredeyse kesindir ve bu tutum yakınlaşma sürecini etkilemeye devam edecektir.

26 Bülent Aras, "Turkey and the Russian Federation: An Emerging Multidimensional Partnership" (Türkiye ve Rusya Federasyonu: Yeni Gelişen Çok Boyutlu Ortaklık), *SETA Policy Brief*, No:35, Ağustos 2009, s. 11.

27 "Türkiye ve Rusya enerji konusunda anlaşta", *TRT Haber*, 13.01.2010. <http://www.trt.net.tr/haber/HaberDetay.aspx?HaberKodu=bb14d3d6-2f2a-4f3b-a3cd-443f29b251cc>; Mikhail Agajanian, "Erdoğan's Visit to Moscow: the Turks Wanted More, They Got What They Usually Get" (Erdoğan'ın Moskova Gezisi: Türkler Daha Fazla İstedi, Her Zaman Aldıklarını Aldılar), *Noravank Vakfı*, 10.03.2010 <http://www.noravank.am/ru/?page=analitics&nid=2376>.

28 "Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan'ın 'Politique International' dergisine verdiği röportaj", 4 Mart 2009 (www.mfa.am adresinden indirilebilir).

29 Viktor Dyatlov, Eduard Melkonian, *Armenian Diaspora: Essays on Sociocultural Typology*, (Ermenistan Diasporası: Sosyokültürel Tipoloji üzerine Makaleler). Erivan, Kafkas Enstitüsü, 2009.

30 C. Christine Fair, "Diaspora Involvement in Insurgencies: Insights from Khalistan and Tamil Eelam Movement" (Diaspora'nın Ayaklanmalarda Rolü: Khalistan ve Tamil Eelam'dan Örnekler), *Nationalism and Ethnic Politics*, No:11, 2005.

31 Örneğin bkz, "Stop the Protocols Campaign" (Protokolleri Durdurun Kampanyası), <http://www.stoptheprotocols.com>.

SOYKIRIM MESELESİ

Soykırım meselesi hem Ermenistan'da hem de yurtdışında yaşayan Ermeniler için çok hassas bir konudur ve hiçbiri 1915'in bir soykırım olup olmadığı konusunu tartışmaya hazır değildir.³² Ermeni toplumu için soykırımın uluslararası alanda tanınması hem ahlaki hem de güvenlik ile ilgili bir meseledir. Soykırımın Türkiye de dâhil olmak üzere farklı ülkeler tarafından tanınması gelecekte olabilecek soykırımlara karşı bir önlem ve birçok Ermeni tarafından hala hissedilen güvensizlik duygusunun azaltılması için bir yol olarak görülmektedir.

1990'ların sonuna doğru Ermenistan, soykırımın uluslararası alanda tanınması yönünde izlediği politikalar ile Ankara üzerinde siyasi baskı oluşturmayı hedeflemiştir.³³ Türkiye'nin Ermenistan üzerinde baskı kurmak için Dağlık Karabağ sorununu kullanması gibi, Erivan da soykırım konusunu izlediği politikaların aracı haline getirmiştir. Fakat Ermenistan'da birçok aktör yakınlaşma sürecinde Dağlık Karabağ meselesinin Ankara için farklı sebeplerden dolayı önceliğini kaybettiğini düşünmektedirler ve Türkiye'nin bu konuyu soykırımın uluslararası tanınmasına yönelik kampanyaları etkisiz hale getirmek için kullandığına inanmaktadırlar. Türkiye Dağlık Karabağ sorununu ilişkilerin normalleşmesi için bir önkoşul olarak gündeme getirmeye devam ettikçe Ermenistan da soykırımın tanınmasına yönelik duruşunu sertleştirmektedir. Dolayısıyla, diaspora tarafından Batılı hükümetlere uygulanan baskı Ankara'yı normalleşme sürecinde taviz vermeye zorlamak için bir araç haline gelmektedir.

Protokollerin onaylanması Ermenistan'ın ve özellikle diasporanın soykırımın tanınması için gerçekleştirdiği lobi faaliyetlerini durdurmayacaktır. 2009 Eylül'ünde Türkiye Dışişleri Bakanı Davutoğlu Türkiye'deki gazetecilere Ermenistan'ın soykırım iddiasından hiçbir zaman vazgeçeceğini düşünmediğini iletmıştır.³⁴ Sınırın açılması ve ilişkilerin normalleşmesi süreci yavaşlatsa da durdurmayacaktır; zira tanıma meselesi Ermenistan hükümetinin değil büyük ölçüde diasporanın baskısı ile devam etmektedir. Nitekim soykırımın uluslararası alanda tanınması için çabalar modern Ermenistan devleti kurulmadan önce başlamıştır; Avrupa Parlamentosu Ermenistan'ın dört yıl sonra bağımsız olabileceğinin hayal bile edilemediği 1987 yılında, soykırıma yönelik bir yasa tasarısı geçirmiştir.

Özetle, soykırımın tanınması da dâhil olmak üzere Erivan ile çözülemeyen sorunlar, ABD ve AB gibi dünyanın önde gelen aktörlerinin Türkiye üzerinde baskı kurmasına sebep olmaktadır. Brüksel ve Vaşington, Ermenistan ile ilişkiler konusunu Ankara'ya başta AB üyeliği olmak üzere birçok farklı konuda baskı aracı olarak kullanmaktadırlar. Türkiye'deki siyasi elit ve toplum açısından bu durum gittikçe daha fazla endişe konusu haline gelmektedir.³⁵ 1915 trajedisinin yüzüncü yıl dönümü olan 2015 senesi yaklaştıkça soykırımın tanınmasına yönelik çabaların artması ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki uzlaşma sürecinin de bundan olumsuz etkilenmesi muhtemeldir.

DAĞLIK KARABAĞ

Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan dış politikasının önemli konularından birisidir. Ermenistan'daki siyasi elitlerin önemli bir bölümü eski Karabağ aktivistleri, çatışmalara katılmış kişiler veya Dağlık Karabağ bölgesinden ve Sovyet Azerbaycan'ın Ermeni nüfuslu bölgelerinden gelen kişilerdir. Ermenistan'da Sovyet döneminin sonuna doğru başlayan Dağlık Karabağ'a destek hareketi, komünist rejime karşı bağımsızlık mücadelesinden daha önemsiz olmamıştır. 20 yıl sonra bile Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan elitlerinin siyasi düşünme süreçlerinde varoluşsal bir değeri vardır. Bu sebeple, Ermenistan neredeyse iki asırdır Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan insanların bağımsızlık ve güvenliklerini sağlamak için yüksek bir bedel ödemeye hazırdır.³⁶

32 Alexander İskenderyan. "Coğrafyanın Birleştirip Tarihini Ayırdığı İki Ülke: Ermenistan ve Türkiye", *Ermeni Sorunu Tartışılırken...* içerisinde yer alan makale / "Armenien und die Türkei: Geographisch Verbunden – durch die Geschichte getrennt", Wenn Man Die Armenierfrage Diskutiert... içerisinde, Heinrich Böll Stiftung Derneği, İstanbul, Mart 2006.

33 Ruben Safrastyan. "The Recognition of the Genocide in Armenia's Foreign Policy: Multi-Level Analysis", (Ermenistan Dış Politikası'nda Soykırımın Tanınmasının Yeri: Çok Boyutlu bir Analiz), *21st Century Journal* (Rusça Baskı), Erivan, No: 1, 2005, s. 3.

34 "Turkey Admits That Armenia Will Not Renounce Genocide Claims After Border Opening", (Türkiye Ermenistan'ın Sınır Açıldıktan Sonra da Soykırım İddialarından Vazgeçmeyeceğini Kabul Etti), 16.09.2009. (<http://news.bakililar.az/news-turciya-priznaet-cto-25357.html>).

35 Noah's Dove Returns. *Armenia, Turkey and the Debate on Genocide*. European Stability Initiative, Berlin – İstanbul Erivan, 21.04.2009, s. 22.

36 Sergey Minasyan, "Armenia in Karabakh, Karabakh in Armenia: The Karabakh Factor in Armenia's Foreign and Domestic Policy", Alexander İskenderyan (ed.) *Caucasus Neighbourhood: Turkey and the South Caucasus* içerisinde, Kafkas Enstitüsü, Erivan, 2008.

Bu duruş 1990'lardaki savaş deneyiminden kaynaklanmaktadır. Dağlık Karabağ şu anda askeri anlamda savunmaya müsait bir sınıra ve eski Sovyet Karabağ'ın idari sınırı boyunca devam eden bir ara bölgeye sahiptir. Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan ara bölge ve Laçın koridorundan dolayı Dağlık Karabağ ve Azerbaycan orduları arasındaki potansiyel temas alanı önemli ölçüde azalmaktadır: Kuzeyde geçilmesi çok zor bir dağ sırası ve güneyde de İran ile sınır bulunmaktadır. Sınırın kısa olması Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da Azerbaycan'ın çok daha etkili kuvvetleri tarafından gerçekleştirilecek herhangi bir saldırıyı püskürtebilmesini kolaylaştırmaktadır. Dağlık Karabağ, ara bölgeyi oluşturan bölgelerden askerlerini çekerse savunmasını zayıflatacağından ve Bakü'de askeri bir çözüme yönelik yeni umutların ortaya çıkmasından korkmaktadır; bu algı Azerbaycan'ın askeri bütçe oluşturması ve yeni savaş tehditleri ortaya atmasıyla iyice güçlenmektedir.³⁷ Karşılıklı imtiyazlara dayanan ve Dağlık Karabağ'ın nihai durumunu tanımlayan bir barış antlaşması imzalanmadığı sürece Dağlık Karabağ savunmasını azaltmaya hazırlıklı değildir. Hatta güçlendirilmiş sınırlar ve uluslararası toplumun askeri çözüme ödün vermeden karşı çıkması bölgede yeniden silahlı çatışma çıkmasını engelleyen başlıca önlemler olmaya devam etmektedir.

Dolayısıyla Türkiye'nin ilişkilerin normalleşmesini Dağlık Karabağ meselesine bağlamasının Ermenistan'da hayal kırıklığı yaratmış olması şaşırtıcı değildir. Türkiye'den gazetecilerle Aralık 2009'da gerçekleştirdiği bir görüşmede Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbantyan, Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci baştan beri Dağlık Karabağ sorununa bağlanmış olsaydı, yakınlaşma süreci hiç başlamayabilirdi demiştir.³⁸ Bu sözler Ermenistan tarafının iki konuyu birbirine bağlama çabalarına karşı olduğunun kanıtıdır. Ne yol haritası açıklaması ne de protokoller Dağlık Karabağ sorunundan bahsetmektedir. Protokollerin onaylanmasına yönelik ek koşullar koyma çabaları sadece Ermenistan'ın Türkiye'ye duyduğu güvensizliği arttırmaya yaramaktadır. Erivan için normalleşme ve Dağlık Karabağ arasında bir bağ kurulması eski süreci de tehlikeye sokmaktadır.

Bu arada Erivan, Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasına Azerbaycan'ın gösterdiği ve Bakü ile Ankara arasındaki ikili ilişkilerde bir dizi krize sebep olan tepkilerin sebeplerinin farkındadır. Nitekim normalleşmenin Ermenistan'a yarar sağlayacağı bilinmekte ve dolayısıyla sıfır toplamlı oyun mantığına göre Azerbaycan üzerinde negatif bir etkisi olacağı varsayılmaktadır. Ermenistan'daki aktörler Türkiye'nin Azerbaycan'ı Ermenistan ile yakınlaşma sürecinin Dağlık Karabağ sorununun çözümüne bağlı olduğu konusunda ikna etmeye çalıştığının farkındadırlar. Erivan'daki hissiyat Karabağ'da ilerleme sağlanmasına acil bir ihtiyaç olduğu fakat bunun Türkiye-Ermenistan ilişkilerine bağlanmasının her iki süreci de başarısız kılacağı yönündedir.³⁹

Türkiye-Ermenistan ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini sıfır toplamlı oyun olarak görmenin ve Ermenistan ile herhangi bir yakınlaşmanın Azerbaycan ile ilişkilerin kötüleşmesi anlamına geleceği şeklindeki algıların ters etki yarattığı açıktır. Sıfır toplamlı oyun Ermenistan-Azerbaycan-Türkiye üçgeninde işe yarayabilecek tek model değildir. Ermenistan'a göre Azerbaycan Türkiye ile ilişkilerini tehlikeye atamaz çünkü bu durumda Rusya ile ilişkilerindeki manevra kapasitesini de azalmış olacaktır. Aynı şekilde Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Erzurum gibi hazırlanması ve uygulamaya konulması uzun süren petrol taşıma projeleri de bir gecede durdurulamaz; bu da Azerbaycan ve Türkiye'yi birbirine bağımlı hale getirmektedir. Daha da önemlisi, Türkiye-Ermenistan sınırının açılması bölgedeki genel durumu olumlu yönde etkileyerek tüm bölgesel aktörlere yarar sağlama potansiyeline sahiptir. En nihayetinde Azerbaycan, Ermenistan'da bir askeri üsse sahip olan ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nde müttefik olduğu Rusya ile iyi komşuluk ilişkilerine sahiptir. Sonuçta Bakü'nün belli oranda hayal kırıklığı yaşayacağı açık olsa da, Türkiye ile ilişkilerini bozmayı da göze alabilecek durumda değildir.

37 "Mediators Report 'Important Progress' In Karabakh Talks, But Difficulties Remain", (Aracılar Karabağ Görüşmelerinde 'Önemli İlerleme' Kaydetse de Zorluklar Aşılmadı), RFE/RL, 22.11.2009.

38 "Armenian FM Meets with Turkish Journalists", (Ermenistan Dışişleri Bakanı Türkiyeli Gazeteciler ile Buluştu), <http://news.am/en/news/10947.html>, 12.12.2009.

39 Alexander İskenderyan, "Armenian-Turkish Rapprochement: Timing Matters", *Insight Turkey*, Cilt: 11, Sayı: 3, 2009.

Protokollerin Onaylanması ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği

TÜRKİYE'NİN YAKLAŞIMI

Protokollerin imzalanması Türkiye ve Ermenistan tarihinde bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Beklentiler artık daha da artmıştır. Fakat protokoller ancak her iki ülkenin meclisleri tarafından onaylandıkları takdirde yürürlüğe girecektir. Zürih'teki imza töreni öncesinde yaşanan son dakika krizi iki tarafı da onaylama sürecinde bekleyen zorlukların bir göstergesidir.

Anlaşmazlıklara yönelik ilk işaret protokoller imzalandıktan hemen sonra ortaya çıkmıştır. Ankara'da bir parti toplantısı sırasında, 12 Ekim 2009 tarihinde, Erdoğan "Türkiye Ermenistan'a yönelik olumlu adımı ancak Ermenistan Azerbaycan topraklarından çekilirse atabilir... Eğer bu mesele çözümlerse halkımız ve meclisimiz hem protokollere hem de bu sürece daha olumlu bakacaktır"⁴⁰ demiştir. Erdoğan'ın niyeti muhtemelen Türkiye'deki iç siyasete oynamak ve protokollere sert bir şekilde karşı çıkan muhalefeti sakinleştirmektir. Nitekim özellikle Ermenistan ile yakınlaşma süreci bağlamında bakıldığında Azerbaycan ile ilişkilerin Türkiye'de bir iç politika meselesi haline geldiği söylenebilir.

Diğer yandan, Ermenistan'ın Erdoğan'ın açıklamasına yönelik tepkisi değişmemiş ve protokollerde ne Karabağ ne de Azerbaycan kelimesinin geçmediğinin altını çizmiştir. Uluslararası toplum da protokollerin onaylanmasının Karabağ barış sürecine bağlanmasına yönelik endişelerini dile getirmiştir. Hem ABD hem de Rusya Karabağ barış görüşmelerinin ve Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasının farklı süreçler olduğunu belirtmiştir.⁴¹ İlk krizin ardından iki taraf da diğerinin harekete geçmesini bekleyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Diğer bir deyişle, hem Türkiye hem de Ermenistan amaçlarına ulaşabilmek için büyük riskler almaya açıktırlar.

Prosedürel olarak süreç her iki ülkede de benzerdir; hem Türkiye hem de Ermenistan kendi ulusal meclislerinden protokollerin uygulamaya geçirilebilmesi için onay almak zorundadır. Fakat Ermenistan Anayasa Mahkemesi mecliste görüşülmeye başlamadan önce protokollerin ülkenin anayasasına aykırı olmadığını onaylamak zorundadır. Bu bağlamda mahkeme protokolleri 12 Ocak 2010⁴² tarihinde onaylamış ve dolayısıyla belgelerin içerdiği bazı maddelerin anayasaya aykırı olduğuna dair iddiaları da ortadan kaldırmıştır.

Yine de Anayasa Mahkemesi kararı Ankara'da rahatsızlık yaratmıştır. 18 Ocak'ta Türkiye Dışişleri Bakanlığı bir basın açıklaması yaparak bu kararın protokollerin ruhunu ve içeriğini zedeleyen önkoşullar ve sınırlayıcı maddeler içerdiğini iddia etmiştir.⁴³ Bakanlığın yaşadığı hayal kırıklığı hükümet tarafından da paylaşılmış, Erdoğan "Ermenilerin öldürülmesine" ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ bölgesine yönelik anlaşmazlıkla ilgili verilen referansların sorunlu olduğunu belirtmiş ve "Hata düzeltilmediği sürece, bu karar süreci zorlaştıracaktır ve bu durum Türkiye için kesinlikle kabul edilemezdir"⁴⁴ demiştir.

40 "Azerbaijan attacks deal with Armenia", (Azerbaycan Ermenistan ile antlaşmaya karşı tepkisini koydu), *Independent*, 12.10.2009.

41 Ömer Taşpınar, "Kriz", *Sabah*, 25.01.2010 (<http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/taspinar/2010/01/25/kriz>)

42 Protokollere Yönelik Anayasa Mahkemesi Kararının Tam Metni: (<http://concourt.am/english/decisions/common/pdf/850.pdf>).

43 Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Arasında İmzalanan Protokollere Yönelik Kararına İlişkin Basın Açıklaması. 18.01.2010. (http://www.mfa.gov.tr/no_14_18-january-2010_press-release-regarding-the-recently-published-grounds-of-the-decision-of-the-armenian-constitutional-court-on-the-protocols-between-turkey-and-armenia.en.mfa)

44 "Erdoğan Warns Armenian Court Ruling Could Derail Protocols", (Erdoğan Ermenistan Mahkeme Kararının Protokolleri Raydan Çıkarabileceği Konusunda Uyardı), 21.01.2010 (<http://www.armeniadiaspora.com/news/armenia-turkey/1048-erdogan-warns-armenian-court-ruling-could-derail-protocols.html>).

Türkiye'nin resmi tepkisi Anayasa Mahkemesi kararındaki iki noktadan kaynaklanmaktadır. Birincisi Ermenistan Bağımsızlık Bildirisi'nin 11. Maddesi'ne verilen referanstır; Mahkeme protokollerdeki maddelerin Ermenistan'ın "Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da 1915 yılında gerçekleşen soykırımın uluslararası alanda tanınmasını destekleyeceğini" belirten 11. Madde ile ters düşmeyeceğinin altını çizmiştir. Türk yetkililere göre, bu yorum 1915 olaylarını araştırması öngörülen tarih komisyonu kurma önerisini tehlikeye düşürmektedir.

Türkiye'nin tepki gösterdiği ikinci konu ise mahkemenin dördüncü kararına ilişkindir. Buna göre "Uluslararası antlaşmaların, uluslararası hukuktaki geçerlilikleri ve anayasada belirlenen şekliyle Ermenistan hukuk sisteminin tamamlayıcı bir parçası oldukları göz önünde bulundurulduğunda hukuki etkilerinin olabilmesi için Ermenistan Anayasası'nın 6. Maddesi ile uyumlu olmaları gerekmektedir"⁴⁵. Türkiye'deki yetkililer bu kararı protokollerin 1921 Kars Antlaşması'nı tanımadığı ve Ermenistan'ın Türkiye'nin topraksal bütünlüğünü kabul etmedeki isteksizliğinin bir kez daha belirtilmesi olarak algılamışlardır.

Türkiye'nin resmi tepkisi içeride farklı yorumlara yol açmıştır. Türkiye'den bazı uzmanlar, Türkiye'nin pozisyonunu abartılı bularak zaten Türkiye tarafından protokollerin onaylanmasının Karabağ barış sürecine bağlanması ile sürecin önünün kesildiğini dile getirmişlerdir.⁴⁶ Diğerleri ise Türkiye'nin resmi duruşunun Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollerin ruhuna uymayan sınırları hükümler getirmesine karşılık olduğunu söylemişlerdir.⁴⁷

İmzanın ardından gerçekleşen bir diğer önemli gelişme ise Erdoğan'ın ABD Başkanı Obama ile Aralık 2009'un başında yaptığı görüşme sırasında meydana gelmiştir. Toplantı sonrasındaki basın toplantısı sırasında Erdoğan onaylama sürecine dair sorulara yanıt vermiştir. Erdoğan burada, Türkiye'nin 1 Mart 2003 tarihinde Irak'a asker yollamasına ve Amerika'nın Türkiye topraklarını işgal için kullanmasına yönelik yasa tasarısını mecliste reddetmesi ile bir paralellik kurmuştur. O oylamada AKP grup kararı almamış ve iktidar partisinden 97 milletvekili yasa tasarısına ret oyu vererek tasarının geçmemesini sağlamıştır. Erdoğan protokollerin meclise gelmesi sırasında da grup kararı almama ihtimaline vurgu yaparak, pozitif bir sonucu garanti edemeyeceğini dile getirmiştir.⁴⁸ Bu anlamda, Erdoğan'ın ABD ziyareti ile şu anda yaşanan tıkanıklık bir bakıma teyit edilmiştir.

Özetle, tüm bu gelişmeler onay sürecinin oldukça zorlu geçeceğine işaret etmektedir. Uluslararası toplum protokollerin her iki tarafta da hızlı bir şekilde onaylanmasını beklemektedir. Fakat ne Türkiye ne de Ermenistan henüz gerekli olan iradeyi göstermemişlerdir. AKP hükümeti protokolleri meclise getirmekte olası bir kamuoyu tepkisinden ve belki daha da önemlisi Minsk Grubu görüşmelerinde ilerleme sağlanamamasından çekindiği için tereddüt etmektedir.

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde 24 Nisan tarihi süreci hızlandırmıştır. Başbakan Erdoğan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu'nu özel temsilci olarak görevlendirmiş ve Sarkisyan'a bir mektup göndermiştir. Daha sonra iki lider 12 Nisan'da bu mektubu ve son durumu konuşmak üzere Vaşington'da görüşmüşlerdir. Bundan 10 gün sonra Cumhurbaşkanı Sarkisyan Ermenistan'ın Zürih protokollerinin onaylanmasını askıya almaya karar verdiğini açıklamıştır. Bu açıklama sürpriz olmamış ve dolayısıyla Türkiye'den sakın bir karşılık gelmiştir. Davutoğlu, "Koşulların iyileşmesini ve sürecin tekrar devam etmesini umut ediyoruz. Bu süreci tüm bölgeye yararlı olacak bir süreç olarak görmekteyiz. Türkiye için hiçbir şey değişmemiştir"⁴⁹ diyerek sürecin devam ettiğinin altını çizmiştir. Nitekim Türkiye bu askıya alışı her iki tarafın da süreci tekrar değerlendirmesi ve

45 Ermenistan Anayasa Mahkemesi Basın Açıklaması, Karar 4e.

46 Erdal Güven, "Protokoller işe yarayacak", *Radikal*, 21.01.2010 (<http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazarYazisi&ArticleID=975796&Yazar=ERDALGUVEN&Date=21.01.2010&CategoryID=99#>)

47 Ceyda Karan, "Biris Erivan'ın şerhlerine 'Meydan Okuyorum' demeli", *Radikal*, 25.01.2010 (<http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazarYazisi&ArticleID=976551&Yazar=CEYDA%20KARAN&Date=25.01.2010&CategoryID=100>).

48 Sedat Ergin, "1 Mart kazası tekrar edilecek mi?", *Hürriyet*, 10.12.2009 (<http://www.hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=13160431&yazarid=308&tarih=2009-12-10>).

49 "Ankara hopes for 'reflection' in Armenia process", (Ankara Ermenistan sürecinde 'düşünme' umut ediyor), *Today's Zaman*, 24.04.2010, (<http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=208352>).

zorlukları aşmak için yeni stratejiler üretebilmesi için bir fırsat olarak görmüştür. Dolayısıyla, iki taraf için de önemli bir siyasi yatırım olan protokoller boşa harcanmamalıdır.

ERMENİSTAN'IN YAKLAŞIMI

Protokoller uzun müzakereler sonrasında karşılıklı verilen birçok ödünün sonucunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla her iki tarafın tüm istediklerini elde etmeleri düşük bir olasılıktır. Bu sebeple onay sürecine giden yol ve protokollerin uygulamaya geçmesi de zorlu olacaktır.

Normalleşme süreci koşulların elverişli olmasından dolayı başlamıştır: AB ve ABD yakınlaşmayı desteklemiş, Türkiye'de yaşanan demokratik değişimler yakınlaşmayı mümkün kılmış ve Beş Gün Savaşı bölgedeki statükoyu değiştirmiştir. Fakat protokollerin onaylanmasının gecikmesi süreci destekleyen aktörlerin heyecanlarını kaybetmelerine sebep olabilir. İlerleme sağlanamaması her iki taraftaki ilgili aktörleri de tedirgin etmektedir. Bu hisler spekülasyonlara yol açmakta ve yetkililer için iç siyasette sorunlar yaratmaktadır. Daha da kötüsü bu durum tarihsel fobileri tekrar açığa çıkarmakta ve dolayısıyla yakınlaşmanın Ermenistan'da reddedilmesine ve diasporanın endişelerinin de iyice artmasına sebep olmaktadır. Hız ve açıklık sürecin devam edebilmesi için zorunludur.

Onay sürecinin ertelenmesi ve yakınlaşmanın durması halinde süreci tekrar başlatmak çok zor olabilir ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri futbol diplomasisi öncesindeki haline dönebilir. Giderek tırmanan karşılıklı güvensizlik, milliyetçi gruplara artan destek ve dış aktörlerin irade değişiklikleri gibi yeni faktörler normalleşmeyi muhtemelen engelleyecektir. Ayrıca, demokratların desteklediği Türkiye-Ermenistan yakınlaşması Obama'nın dış politika başarılarından biri olma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla başarısızlık Ankara ve Vaşington arasındaki gerilimi de arttıracaktır.

Ermenistan protokollerin onaylanması için ilk adımı metinleri Anayasa Mahkemesi'ne göndererek atmıştır. Mahkeme protokollerin anayasa ile uyumlu olduğunu belirtmiş ve Zürih'te imzalandıkları şekliyle meclise göndermiştir. Fakat Türkiye Dışişleri Bakanlığı mahkemenin gerekçeli kararının protokollerin ruhuna aykırı olduğunu düşünerek, hayal kırıklığına uğramıştır. Buna karşılık Ermenistan, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın açıklamasını bazı aktörlerin mahkeme kararını kullanarak onay sürecini durdurma ve tüm sorumluluğu Ermenistan'a yükleme çabası olarak görmektedir. Fakat hukuki bir boyuttan bakıldığında karar temel olarak protokollerin anayasa ile çelişmediğini belirtmektedir.

Onay süreci diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırın iki ay içerisinde açılması ile başlayarak normalleşmeye yönelik somut adımlar için geri sayımı başlatacaktır. Fakat her ne kadar normalleşme sürecinin nasıl ilerleyeceği protokollerde açık bir şekilde belirtilmiş olsa da, her iki tarafta ortaya çıkacak olan teknik sorunlar nedeniyle sürecin karmaşıklaşabileceği ve yavaşlayabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Herhangi bir problem ülkeleri uzlaşma sürecine devam etmekten alıkoymamalıdır; zira süreci askıya alma her iki tarafın da kaybı ile sonuçlanacaktır.

Protokollerin onaylanma süreci başarısız olursa, özellikle Ermenistan'ın normalleşme sürecini devam ettirmesi çok zor olacaktır. 2010 baharında Ermenistan'da Türkiye'ye karşı duyulan güvensizlik hissi, milliyetçi çevreler ve diasporaya karşı uzlaşma sürecini savunan siyasi çevrelerde bile hissedilmeye başlamıştır. Ermenistan toplumunun Türkiye ile ilişkilere bakışı diasporanın görüşüne yeniden yaklaşmaya başlamıştır. Ermenistan medyasında Türkiye hakkında "daimi olarak" Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmeye yanaşmayan veya daha önce verdiği sözlere bağlılığından vazgeçen bir ülke görüntüsü çizilirken aynı zamanda 24 Nisan döneminde soykırım ve ona bağlı konular hakkında ayrıntılı haberler daha sık çıkmaya başlamıştır.

Türkiye'nin protokolleri onaylayacağına dair azalan umutların yanı sıra Karabağ sorunu ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkında Ermenistan kamuoyunun görüşleri gittikçe radikalleşmeye başlamıştır. Türk yetkililer onaylama sürecini Dağlık Karabağ sorununun çözümüne bağlayan yeni açıklamalar yaparken, Ermenistan'dan uzmanlar ve siyasetçiler de Ermenistan'ın soykırımın tanınmasını Türkiye

ile müzakerelerde bir önkoşul olarak koymasında ısrar etmektedirler.⁵⁰ Bu mantıkla bakıldığında bir dahaki adımda Erivan, durumu tersine çevirerek protokollerin onaylanmasını ve Türkiye ile sınırların açılmasını Azerbaycan ile Karabağ konusunda görüşmelerde önkoşul olarak koyabilir. Ermenistan'da başarısızlığa uğramış olarak görülen normalleşme çabaları, artan toplumsal baskı ve muhalefet eleştirileri dolayısıyla gittikçe daha fazla hissedilen hayal kırıklığı, hükümetin Dağlık Karabağ konusunda duruşunu giderek sertleştirmesine sebep olabilir. Türkiye ile müzakerelerdeki resmi pozisyon da sertleşebilir: Ermeni liderler şimdiden Türkiye'nin protokolleri "makul bir zaman çerçevesinde" onaylamak için harekete geçmeyeceğine dair ikna olmaları durumunda Ermenistan'ın imzasını geri çekebileceğinin sinyallerini vermeye başlamışlardır.⁵¹

Bu gelişmeler sonucunda Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecinin bir kısır döngüye dönüşeceği ve yine çıkmaza gireceği düşünülebilir. Yeni gerilimleri engelleyebilmek için iki ülkenin en azından ilişkilerin şu anki durumunu korumaya çalışması ve radikal açıklamalar ile sürecin zarar görmesini engellemesi gerekmektedir. Başka bir umut kaynağı da her ne kadar diplomatik ilişkilerin normalleşmesi ve sınırların açılması yönündeki çabalar henüz başarılı olmamış olsa da, iki toplum arasında yürütülen ikincil diplomasi çabalarının sonuç vermesidir. Bu çabalar ile iki toplum arasında kurulan karşılıklı bağların klişeleşmiş algıları ve fobileri yavaş yavaş yıktığı bir duruma geçilmesi mümkündür. "Futbol diplomasisi" ile başlayan yakınlaşma süreci dursa veya hatta gerileme ile sonuçlansa bile sivil toplum aktörleri arasında kurulan ilişkilerin kötüleşmesi çok uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. Sivil toplum diyalogu aracılığıyla Ermenistan ve Türkiye arasında uzlaşma yönünde çalışan aktörler arasında gerçekleşen tartışmalar ve fikir alışverişleri artık geri dönülemez bir noktaya ulaşmıştır.

Devletlerarası diyalogun formatı bağlamında ise meclislerin protokolleri onaylamaması durumunda protokollerde yer alan maddeler gelecekte ikili ilişkilerin normalleşmesi yönündeki çabalar için bir başlangıç noktası olacaktır. Protokoller şu anda Türkiye ile Ermenistan'da önde gelen siyasetçilerin (en azından iktidarda bulunanların) normalleşme için ödemeye hazır oldukları bedeli yansıtmaktadır. İki ülkenin pozisyonlarını önemli ölçüde tekrar gözden geçirmeyi isteyecekleri olası görünmemektedir. Dolayısıyla süreç teknik çözümler çerçevesinde ileriye götürülerek, "futbol diplomasisi" için yeni fırsat pencereleri açarak ve 2009 yılında yapılan hataları tekrarlamayacak şekilde yürütülmelidir. Bu ayrıca dışarıdan sürece dâhil olan aktörlerin Türkiye-Ermenistan diyaloguna müdahale etmelerini, her iki ülkedeki iç siyaset tartışmalarına katılmalarını ve iki ulustan karşılıklı tavizler istemelerini engelleyecektir.

Dolayısıyla Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geleceği, iki ülke liderlerinin diyalogu sürdürme ve normalleşme sürecini devam ettirecek yeni mekanizma ve fırsatları yaratmalarına bağlıdır. Protokoller kısa sürede onaylanmayacak olsa bile, karşılıklı anlayış ve siyasi irade ile yürütülecek uzlaşma sürecinin başarı şansı oldukça yüksektir.

50 Raffi Hovhannisian. "No You Can't: Obama's Test and Turkey's Time." *Foreign Policy Journal*, 20 Mart 2010 <http://www.foreignpolicyjournal.com/2010/03/20/no-you-can't-obama's-test-and-turkey's-time/>; Manvel Sargsian. Mountainous Karabakh Is Yet Again at the Epicenter of International Attention, ACNIS Policy Brief, No: 4, 2009 (<http://www.acnis.am/publications/2009/ACNIS%20Policy%20Brief%20No.4%202009.pdf>)

51 H.E. Serj Sarkisyan'ın konuşması, Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Chatham House British Royal Institute of International Affairs, 11.02.2010 (http://www.mfa.am/news/inthenews/20100210_president_eng.pdf)

Sonuç: Siyaset Önerileri ve Tavsiyeler

Ciddi siyasi problemler ve tarihten gelen derin güvensizliğe rağmen, yakınlaşma süreci yine de başarılı olabilir. Ermenistan açısından bakıldığında Türkiye ile ilişkiler ulusal güvenlik meselesi haline gelmiştir. Türkiye için ise Ermenistan'la normalleşemeyen ilişkiler, ülkenin uluslararası imajını etkileyen tarihsel bir sorun ve yeni dış politika hedeflerinin önünde duran bir engeldir. Türkiye, tarafsız ve açık bir ortak olabileceğini göstererek – komşularıyla sorunlarını çözebilen, en zorlu konularda bile yapıcı diyalog kurabilen ve gerekli adımları atmaya istekli bir ülke olarak – hem İslam dünyasında hem de Avrupa ve ABD'de imajını iyileştirmeyi hedeflemektedir. Yeni ve yapıcı bir imaj Türkiye'nin yumuşak güç hedefini gerçekleştirmesine de yardımcı olacaktır; Türkiye tarafsız bir aktör olmayı başarabilirse bölgesel sorunların çözümünde de daha etkin bir rol oynama potansiyeline sahiptir.⁵²

TAVSİYELER

Onay Sürecine Yönelik: Ekim Protokolleri tarihi bir başarıdır. Onaylanmalarının gecikmesi sadece nihai başarıya ulaşma ihtimalini azaltacaktır. Sürecin canlılığı sürekli değişkenlik göstermektedir; ilerleme sağlamak için ele geçen bu tarihsel fırsat uzun süre tekrar ortaya çıkmayabilir. Son zamanlardaki gelişmelerden bağımsız olarak, her iki tarafı ilişkilerin normalleşmesine ikna eden sebepler hala geçerlidir. Bu bakımdan, Türkiye ve Ermenistan hükümetleri hızlı bir şekilde onay sürecini başlatmalı ve uluslararası toplum da her iki ülkeye bu bağlamda baskı yapmaya devam etmelidir. Onay sürecinin ertelenmesi hiç kimsenin yararına olmayacaktır.

Dağlık Karabağ Sorununa Yönelik: Dağlık Karabağ sorunu acil olarak çözülmesi gereken bir konudur. AGİT Minsk Grubu gibi nihai ve adil bir sonuç bulmak üzere kurulmuş olan platformlar bulunmaktadır. Bu tarz mekanizmaların teşvik edilmeleri gerekmektedir. Dağlık Karabağ konusunun protokoller dışında tutulması kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur. Tekrar ortaya çıkması ise onay sürecini karmaşıktırıştırılmıştır. 17 yıldır, Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmeleri Dağlık Karabağ'daki duruma bağlamak istenilen sonucu vermemiştir ve her iki sorunda da çözümsüz kalmıştır. Nitekim diplomatik ilişkilerin tam olarak kurulması sorunun çözümüne de yardımcı olacaktır. Örneğin, eğer Türkiye Ermenistan ile diplomatik ilişkilere sahip olsaydı, Dağlık Karabağ konusunda şu anda olduğundan çok daha kolay bir şekilde diyalog kurulma ihtimali oluşabilirdi. Uzun dönemde bu ilişkiler Azerbaycan'ın da yararına olacak ve çözüm bulunması daha da kolaylaşacaktır.

Diaspora'ya Yönelik: Ermeni diasporasının Ermenistan siyaseti ve ekonomisi üzerinde önemli etkisi olduğu yadsınamayacak bir gerçektir. Ermenistan ve diaspora liderlerinin Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda pragmatik bir vizyon geliştirmesi ve Erivan ile Ankara arasındaki diyalogun önünde duracak gereksiz engeller yaratılmasından kaçınmaları gerekmektedir.

Normalleşme ve Yakınlaşma Sürecine Yönelik: Uzlaşma süreci iki yönlüdür. Birinci ve daha teknik olan boyut başlıca protokollerin onaylanması, sınırın açılması ve resmi ilişkilerin oluşturulması olarak gözüken normalleşmeyi ilgilendirmektedir. İkinci uzlaşma süreci ise daha zorlu ve duygusal bir süreç olacaktır. Her iki taraf da ortak tarih ve yükler ile yüzleşecek, karşılıklı güvensizlik duygusunu aşmaya çalışacak ve var olan klişelerin üstesinden gelmeye gayret edecektir.

Sivil Topluma Yönelik: Hem uzlaşma hem de normalleşme sürecine yönelik olarak sivil toplumun rolü çok büyüktür. Şimdiye kadar, sivil toplumun çabaları ikili ilişkilerdeki boşluğu doldurmak yönünde olmuştur. İki toplumun farklılıklarını aşmaya çalışacakları uzlaşma sürecinde ise sivil toplumun çabaları daha da önemli hale gelecektir. Sivil toplum diyalogu hem içeride hem de uluslararası platformlarda mutlaka teşvik edilmelidir.

⁵² Hakan Altınay, "Turkey's Soft Power: An Unpolished Gem or an Elusive Mirage?" *Insight Turkey*, Cilt: 10, No: 2, 2008, s. 56.

Medyaya Yönelik: Hem Türkiye hem de Ermenistan medyası ilişkilerin tarafsız yansıtılması ve siyasi ve toplumsal düzeyde diyalog için müsait bir ortam yaratılması konusunda ellerinden gelen çabayı göstermelidirler. Bu ancak önyargıları körikleyen bir yayın anlayışından vazgeçerek, duygusallıktan kaçınarak ve kendi toplumunu diğer taraf hakkında tarafsız şekilde bilgilendirerek olabilir.

Uluslararası Topluma Yönelik: Uluslararası toplum ve dışarıdaki aktörler süreci desteklemeye devam etmelidirler. Mevcut sorunlara ek olarak yeni engeller oluşturmaktan kaçınmalı ve karşılıklı ödümlerle ilerleyen bu zorlu süreci daha da karmaşıktırmaktan kaçınmalıdırlar.

Kaynakça

Altınay, Hakan, "Turkey's Soft Power: An Unpolished Gem or an Elusive Mirage?" *Insight Turkey*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2008, s.56.

"Ankara hopes for 'reflection' in Armenia process", Today's Zaman Gazetesi, 24.04.2010 (<http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=208352>)

Aras, Bülent, "Turkey and the Russian Federation: An Emerging Multidimensional Partnership", *SETA Çalışma Raporu*, Sayı: 35, Ağustos 2009, s.11

"April 24 commemorated for first time in Turkey" (24 Nisan ilk defa Türkiye'de anıldı), Today's Zaman Gazetesi, 26.04.2010 (<http://www.todayszaman.com/tz-web/news-208501-april-24-commemorated-for-first-time-in-turkey.html>)

"Armenian FM Meets With Turkish Journalists" (Ermenistan Dışişleri Bakanı Türkiye'den Gazeteciler ile Buluştu), 12.12.2009 (<http://news.am/en/news/10947.html>)

"Azerbaijan attacks deal with Armenia" (Azerbaycan Ermenistan ile yapılan antlaşmayı hedef aldı) Independent, 12.10.2009 (<http://www.independent.co.uk/news/world/europe/azerbaijan-attacks-deal-with-armenia-1801349.html>)

"Azerbaycan Alternatif Gaz Rotalarıyla Ankara'ya Mesaj Veriyor" Milliyet Gazetesi, 19.11.2009, (<http://www.milliyet.com.tr/Siyaset/SonDakika.aspx?aType=SonDakika&ArticleID=1163783>)

Başyurt, Erhan, "Türkiye başka bir şok daha yaşayabilir" Bugün Gazetesi, 05.09.2009

Birand, Mehmet Ali. "With the 'golden signature' the diaspora lost and Ankara won" ('Altın İmza' ile diaspora kaybetti, Ankara kazandı), Hürriyet Daily News, 12.10.09

Bekdil, Burak. "Shaken hands, bitter handshake" (El sıkışıldı, buruk bir el sıkışma oldu), Hürriyet Daily News, 13.10.09

Bengür, Osman. "Turkey's Image and the Armenian Question", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt: 8, Sayı: 1, s.45.

Cemal, Hasan. "Şeytan üçgeni'nden 'barış üçgeni'ne", Milliyet Gazetesi, 11.10.09

Dyatlov, Viktor, Melkonian, Eduard. *Armenian Diaspora: Essays on Sociocultural Typology*. Erivan, Kafkas Enstitüsü, 2009.

European Stability Initiative, *Noah's Dove Returns: Armenia, Turkey and the Debate on Genocide*, Berlin, İstanbul – Erivan, 21.03.2009

"Erdoğan Warns Armenian Court Ruling Could Derail Protocols." (Erdoğan Ermenistan Mahkemesi Kararının Protokolleri Zora Sokabileceği Konusunda Uyardı), 21.01.2010 (<http://www.armeniadiaspora.com/news/armenia-turkey/1048-erdogan-warns-armenian-court-ruling-could-derail-protocols.html>)

"Erdoğan's Visit to Moscow: the Turks Wanted More, They Got What They Usually Get". Noravank Vakfı, 10.03.2010 (<http://www.noravank.am/ru/?page=analitics&nid=2376>)

Ergin, Sedat, "Ermenistan protokolünde 1 Mart kazası olur mu?" Hürriyet Gazetesi, 10.12.2009 (<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=13160431&yazarid=308&tarih=2009-12-10>)

Esayan, Markar. "Ermenistan Türkiye'ye güvenmek istiyor" Taraf Gazetesi, 12.09.2009 (<http://www.taraf.com.tr/haber/40712.htm>)

Esayan, Markar. "İlk 24 Nisan anıtı İstanbul'da açılmıştı" *Taraf Gazetesi*, 31.05.2010 (<http://www.taraf.com.tr/markar-esayan/makale-ilk-24-nisan-aniti-istanbul-da-acilmisti.htm>)

Fair, C. Christine, "Diaspora Involvement in Insurgencies: Insights from Khalistan and Tamil Eelam Movement", *Nationalism and Ethnic Politics*, Sayı: 11, 2005

Görgülü, Aybars. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü" TESEV Dış Politika Analiz Serisi-8, İstanbul. (Kasım 2008)

Gürcanlı, Zeynep. "Ermenistan'la protokol ne getirecek" *Hürriyet Gazetesi*, 10.10.2009 (<http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=12663370>)

Güven, Erdal, "Protokoller işler" *Radikal Gazetesi*, 21.01.2010 (http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazarYazisi&ArticleID=975796&Yazar=ERDAL_GUVEN&Date=21.01.2010&CategoryID=99#)

Hovannisian, Raffi. "Forward to the Past: Russia, Turkey, and Armenia's Faith" (Geçmişe Doğru: Rusya, Türkiye ve Ermenistan'ın İnancı), RFE/RL. 17.10.2008 (http://www.rferl.org/content/commentary.Russia_Turkey_Armenia/1331509.html).

Hovhannisian, Raffi. "No You Can't: Obama's Test and Turkey's Time." *Foreign Policy Journal*, 20.03.2010 (<http://www.foreignpolicyjournal.com/2010/03/20/no-you-can-t-obama-s-test-and-turkey-s-time/>)

Iskandaryan, Alexander, "Coğrafyanın Birleştirip Tarihin Ayırdığı İki Ülke: Ermenistan ve Türkiye", in *Ermeni sorunu tartışılırken... / "Armenien und die Türkei: Geographisch verbunden – durch die Geschichte getrennt"*, *Wenn Man Die Armenierfrage Diskutiert...* Heinrich Böll Stiftung Derneği, İstanbul, Mart 2006.

Iskandaryan, Alexander, "Armenian-Turkish Rapprochement: Timing Matters", *Insight Turkey*, Cilt: 11, Sayı: 3, 2009

Kanlı, Yusuf. "Making history" (Tarih yapmak), *Hürriyet Daily News*, 15.10.2009

"Key West Relaxing Place for Peace Talks" (Barış Görüşmeleri için Dinlenme Yeri Key West), ABC Haberler, 4 Nisan 2000 (<http://abcnews.go.com/US/story?id=93648&page=1>)

Karan, Ceyda, "Erivan'ın şerhlerine 'Hodri Meydan' denmeli" *Radikal Gazetesi*, 25.01.2010 (<http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazarYazisi&ArticleID=976551&Yazar=CEYDA%20KARAN&Date=25.01.2010&CategoryID=100>)

Kasım, Kamer, "The Nagorno Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process", *Armenian Studies*, Sayı 2, 2001, (<http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=227&Lisan=en>)

Libaridian, Girard J., "The elusive 'right formula' at the 'right time': a historical analysis of the official peace process", *Accord*, Sayı 17, 2005. (<http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/elusive-right-formula.php>)

"Mediators Report 'Important Progress' In Karabakh Talks, But Difficulties Remain" (Arabulucular Karabağ görüşmelerinde önemli ilerleme sağlandığını belirtse de zorluklar devam ediyor). RFE/RL, 22.11.2009 (http://www.rferl.org/content/Azerbaijani_Armenian_Presidents_Meeting_Again_To_Discuss_NagornoKarabakh/1884679.html)

Minasyan, Sergey, "Armenia in Karabakh, Karabakh in Armenia: The Karabakh Factor in Armenia's Foreign and Domestic Policy", Aleksander İskenderyan (ed.), *Caucasus Neighborhood: Turkey and the South Caucasus*, Kafkas Enstitüsü, Erivan, 2008.

"Nagorno-Karabakh Peaceful Settlement Agreement Cannot Not Consider Karabakh People's Position." (Dağlık-Karabağ Sorununun Barışçıl Çözümü Karabağ Halkının Pozisyonunu Gözardı Edemez) Sergey Lavrov'un açıklaması, 14.01.2010 (<http://tert.am/en/news/2010/01/14/response/>)

Nies, Susanne, "Governance and Diplomacy as Attributes of a Great Power: Russia and the Three Enclaves –Kaliningrad, Nagorno-Karabakh and Nakhchivan" Kanet, Roger, (eds.), 2007, *Russia: Re-emerging Great Power*, Palgrave: Nev York

"Bir Millet Ayrılıyor" Hürriyet Gazetesi, 19.11.2009 (<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/12720855.asp>)

"Robert Kocharyan Replied To Turkish Prime Minister's Letter," (Robert Koçaryan Türkiye Başbakanı'nın Mektubunu Yanıtladı) Armtown websitesi, 26.05.2005 (<http://www.armtown.com/news/en/a1p/20050426/27621/>)

Sargsian, Manvel. Mountainous Karabakh Is Yet Again at the Epicenter of International Attention, *ACNIS Çalışma Raporu*, Sayı 4, 2009. (<http://www.acnis.am/publications/2009/ACNIS%20Policy%20Brief%20No.4%202009.pdf>)

Safrastyan. Ruben, "The Recognition of the Genocide in Armenia's Foreign Policy: Multi-Level Analysis." *21st Century Journal* (Rusça Baskı), Erivan, Sayı 1, 2005, s.3.

Smith, Roger, "The Politics of Genocide and the Turkey-Armenia Protocols", Zoryan Enstitüsü websitesi, 21.10.2009 (<http://www.zoryaninstitute.org/Announcements/Politics%20of%20Genocide%20and%20the%20protocols.pdf>)

Taşpınar, Ömer, "Turkish-Armenian Stalemate" (Türkiye-Ermenistan Çıkmazı) Today's Zaman, 11.01.2010 (<http://www.todayszaman.com/tz-web/yazarDetay.do?haberno=198162>)

Taşpınar, Ömer, "Kriz" Sabah Gazetesi, 25.01.2010 (<http://sabah.com.tr/Yazarlar/taspinar/2010/01/25/kriz>)

"Turkey's Parliament won't ratify the protocols" (Türkiye Büyük Millet Meclisi protokolleri onaylamayacak) Baykal'ın Aysor websitesinde yayınlanan açıklaması, 21.01.2010 (<http://www.aysor.am/en/news/2010/01/21/baykal-protocols/>)

"Turkey Admits That Armenia Will Not Renounce Genocide Claims After Border Opening" (Türkiye Ermenistan'ın Sınırlar Açıldıktan Sonra Soykırım İddialarından Vazgeçmeyeceğini Kabul Etti) 16.09.2009. (http://news.bakililar.az/news_turciya_priznaet_cho_25357.html)

Weisbrode, Kenneth, *Central Eurasia: prize or quicksand?: Contending views of instability in Karabakh, Ferghana and Afghanistan*, Oxford: Oxford University Press for the International Institute for Strategic Studies, 2001.

"Yerevan-Baku Relations Must 'Ripen a Little More' Before Protocols Ratification", (Erivan-Bakü İlişkileri Protokoller Onaylanmadan Önce 'Biraz Daha Olgunlaşmalı'"Murat Mercan'ın açıklaması, 15.01.2010 (<http://www.tert.am/en/news/2010/01/15/turkey/>)

Yazarlar Hakkında

AYBARS GÖRGÜLÜ

Aybars Görgülü 1981 yılında İstanbul'da doğdu. Ortaokul ve lise eğitimini İstanbul Saint Benoit Fransız Lisesi'nde tamamladı. 2005 yılında Sabancı Üniversitesi Sosyal ve Siyasal Bilimler Bölümü'nden mezun olduktan sonra yüksek lisans eğitimine Fransa'da bulunan Clermont-Ferrand I Üniversitesi Diploması ve Uluslararası İlişkiler bölümünde devam etti. Aralık 2006'da TESEV Dış Politika Programı'na program sorumlusu olarak katıldı. Aynı zamanda doktora çalışmalarına devam ettiği Sabancı Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümünde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.

ALEXANDER ISKANDARYAN

Alexander Iskandaryan 2005 yılının Ocak ayından beri Kafkas Enstitüsü Direktörü olarak görev yapmakta ve güncel çalışmalar ile alan araştırmaları dersleri vermektedir. Kafkas Enstitüsü'nün kurucularından biri olan Iskandaryan, Enstitü'nün Nisan 2002'de kurulması sırasında Moskova'dan Erivan'a gelmiştir. Moskova'da 1992 yılından beri Kafkas Çalışmaları Merkezi'ni yönetmiş, çeşitli ülkelerde birçok akademik yayın yapmıştır.

SERGEY MINASYAN

Sergey Minasyan Mart 2006'dan beri Kafkas Enstitüsü Siyaset Çalışmaları Bölümü'nün başında bulunmaktadır. Yayımlanan birçok çalışması bölgesel güvenlik ve Güney Kafkasya'daki sorunlara yöneliktir. Minasyan yüksek lisans eğitimini 1998 yılında Erivan Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamıştır. 2002 yılında ise Ermenistan Ulusal Bilim Akademisi Tarih Enstitüsü'nde hazırladığı ve Ermenistan'ın Askeri Tarihi konulu doktora tezinin savunmasını gerçekleştirmiştir. 2002 yılından beri uluslararası ilişkiler teorileri ve bölgesel güvenlik üzerine Ermenistan'da çeşitli üniversite ve enstitülerde dersler vermektedir. 2003-2006 yılları arasında Güney Kafkasya Güvenlik ve Entegrasyon Çalışmaları Araştırma Merkezi'nin yöneticiliğini yapmıştır.

TESEV

Bankalar Caddesi
Minerva Han, No: 2, Kat: 3
34420 Karaköy İstanbul

T +90 212 292 89 03

F +90 212 292 90 46

www.tesev.org.tr